

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 15/1 2026 s. 1-24, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

KUTADGU BİLİG’DE PASİF AGRESİF BİLGELİK: AYTOLDI’NIN SÖZ ARASINA SIKIŞTIRDIĞI ÖRTÜK ELEŞTİRİLERİN MİKROANALİZİ

Sümeyra ALAN*

Geliş Tarihi: 21 Haziran 2025

Kabul Tarihi: 16 Ağustos 2025

Öz

Kutadgu Bilig’deki Ay-Toldı, stratejik iletişimi bilinçli biçimde kullanan bir söylem aktörüdür. Bu çalışma, Ay-Toldı’nın söylemlerinde görülen pasif-agresif iletişim örüntülerinin dolaylılık ve nezaket stratejileri çerçevesinde nasıl işlediğini ele alır. Temel sorunsal, hiyerarşik bir düzende açık eleştirinin sınırlı olduğu koşullarda, ast konumdaki bir figürün üst konumdaki muhatabına yönelttiği dolaylı söylemlerin işlevinin ne olduğudur. Ay-Toldı ile hükümdar Kün-Togdı arasındaki söyleşiler, örtük anlam, dolaylı söz eylemi, yüz stratejileri, ironi ve göstergebilimsel unsurlar açısından mikro düzeyde incelenmiştir. Grice, Searle ile Brown ve Levinson’un kuramsal yaklaşımları çalışmanın zeminini oluşturur. Bulgular, Ay-Toldı’nın dolaylı söylemi iktidarı sınayan ve yönlendiren işlevsel bir strateji olarak kullandığını; top metaforu, göz yummalar ve yüz çevirme gibi sözsüz jestlerin bu yapıyı desteklediğini göstermektedir. Bu bağlamda pasif-agresif bilgelik söylemi, danışman-hükümdar ilişkilerinin etik, politik ve iletişimsel boyutlarının tarihsel pragmatik açıdan yeniden değerlendirilmesine imkân tanır.

Anahtar Sözcükler: *Kutadgu Bilig*, söylem analizleri, dolaylılık ve yüz kuramı, pasif-agresif bilgelik söylemi, Ay-Toldı’nın iktidar dili.

PASSIVE-AGGRESSIVE WISDOM IN THE *QUTADGU BILIG*: A MICROANALYSIS OF THE IMPLICIT CRITIQUES EMBEDDED IN AY-TOLDI’S SPEECH

Abstract

In *Qutadgu Bilig*, Ay-Toldi functions as a discourse actor who employs strategic communication in a deliberate manner. This study examines the passive-aggressive patterns in his speech through the lenses of indirectness and politeness. The central issue concerns the function of indirect discourse produced by a subordinate within a hierarchical order where open criticism remains constrained. The dialogues between Ay-Toldi and the ruler Kün-Togdı are analyzed at a micro level with regard to implicature, indirect speech acts, face strategies, irony, and semiotic elements. The theoretical framework draws on Grice, Searle, and Brown and Levinson. The findings show that Ay-Toldi uses indirect discourse as a functional strategy that tests and guides power, supported by nonverbal cues such as the ball metaphor, deliberate overlooking, and turning away. In this respect, the passive-aggressive discourse of wisdom

* Doç. Dr.; Erzurum Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sumeyra.alan@erzurum.edu.tr, ROR ID: [038pb1155](https://orcid.org/038pb1155).

allows a historical pragmatic reassessment of advisor-ruler relations in ethical, political, and communicative terms.

Keywords: *Qutadgu Bilig*, discourse analysis, indirectness and face theory, passive-aggressive wisdom discourse, Ay-Toldı's language of authority.

Giriş

Kutadgu Bilig, 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib tarafından yazılmış ve Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunulmuş didaktik bir eserdir¹. Eski Türk edebiyatının ilk siyasetname örneklerinden olan bu eser, ideal bir toplum ve yönetim için gereken erdemleri alegorik karakterler aracılığıyla öğretir. Eserde dört temel alegorik karakter bulunmaktadır: Adaleti temsil eden hükümdar Kün-Togdı, saadet / iktidar (kut) ve talihi temsil eden vezir Ay-Toldı, akli temsil eden Ögdülmüş ve akıbet / tevekkülü temsil eden Odgurmuş (Arat, 1959, s. 764-71). Bu karakterler arasındaki diyaloglar ve ilişki dinamikleri, Yusuf Has Hâcib'in "ideal insan" anlayışını ve dönemin devlet felsefesini yansıtır (Parlak, 2010, s. 90).

Çalışmanın odağı, *Kutadgu Bilig*'in vezir karakteri Ay-Toldı'nın söylemlerindeki dolaylı, imalı ve pasif-agresif unsurlardır. Ay-Toldı, hükümdar Kün-Togdı'nın danışmanı ve yardımcısı olarak hikâyede merkezi bir rol oynar. Eserde Ay-Toldı'nın *kendi doğasını ve "kut" (devlet / saadet) kavramını* hükümdara aktarırken kullandığı ince söz sanatları ve stratejiler dikkat çekicidir. Özellikle Ay-Toldı'nın hükümdarla ilk karşılaşmasından itibaren söylemine serpiştirdiği kinayeli ifadeler, örtük uyarılar ve imalar aracılığıyla dolaylı biçimde bilgece mesajlar verdiği görülmektedir. Bu iletişim biçimi günümüz terimleriyle "pasif-agresif" olarak nitelenebilecek, yani doğrudan çatışmaya girmeden, dolaylı ifadelerle karşısındakini etkilemeye yönelik bir stratejidir. Ay-Toldı, ast konumunda bir vezir olmasına rağmen, kimi zaman hükümdara nezaket sınırları içinde öğüt verirken aslında onun hatalarını ima yoluyla eleştirmekte ya da kendi otoritesini hissettirmektedir.

Pasif-agresif bilgelik kavramı, bu çalışmada Ay-Toldı'nın incelikli söylem tarzını nitellemek için kullanılmaktadır. Pasif-agresif tutum, psikoloji literatüründe, kişinin olumsuz duygu ve düşüncelerini doğrudan ifade etmek yerine dolaylı yollarla ortaya koyması olarak tanımlanır. Bu strateji iletişimde yüz-yüze çatışmadan kaçınma, karşı tarafın tepkisini doğrudan çekmeme amacı güderken, aynı zamanda söylenmek isteneni ima yoluyla iletmeyi başarır (Kaya, 2021, s. 58). *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı'nın konuşmaları incelendiğinde, onun pek çok durumda hükümdara veya diğer karakterlere doğrudan söyleyemeyeceği eleştirileri ve ikazları üstü kapalı ifadeler, atasözü ve meseller, edebî ironiler veya ince nükteler şeklinde dile getirdiği görülecektir. Örneğin, bir *kul* olarak hükümdara karşı çıkması mümkün olmayan Ay-Toldı, bunun yerine genel geçer hikmetli sözler söyleyerek ya da benzetmeler yaparak dolaylı yoldan mesaj verir. Bu nedenle Ay-Toldı'nın söylemleri, eski Türk toplumunda ast-üst ilişkilerinde dilin nasıl stratejik kullanılabileceğine dair zengin örnekler sunar.

¹ Eserde şu bilgilere yer verilmektedir: "Bu kitabın müellifi, Balasagun şehrinden gelen takva sahibi bir zattır. Ancak eserini Kâşgar'da tamamlamış, ardından doğunun hükümdarı Tabgaç Buğra Han'ın huzuruna sunmuştur. Buğra Han, eserin değerini ve müellifin meziyetlerini takdir ederek, onu yüksek bir makama yükseltmiş ve kendisine has hâciblik görevini tevdi etmiştir. Böylece Yusuf Ulu Has Hâcib unvanıyla tanınmış ve ünü dört bir yana yayılmıştır." (Arat, 1959, s. 24-29).

Çalışma, Ay-Toldı'nın pasif-agresif söylemlerini pragmatik dilbilim, söz eylem kuramı, edebî ironi ve göstergebilim gibi kuramsal perspektiflerden çözümlemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda Ay-Toldı'nın diyalogları *mikro düzeyde* incelenerek, cümle içi vurgular, dolaylı ifadeler, imalar ve bilinçli çelişkiler tespit edilecek; bunların ne gibi işlevler üstlendiği ve hangi stratejilere dayandığı ortaya konacaktır. Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla, gerek *Kutadgu Bilig*'in içindeki diğer karakterlerin söylemleriyle, gerekse aynı dönem klasik Türkçe eserlerden *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Atabetü'l-Hakâyık* gibi kaynaklardaki benzer atasözü ve deyimler vasıtasıyla ilişki kurulacaktır. Böylece Ay-Toldı'nın pasif-agresif bilgelik üslubunun, dönemin kültürel söylem gelenekleri içindeki yeri de değerlendirilmiş olacaktır. Metnin devamında ise önce kuramsal çerçeve çizilecek, ardından *Kutadgu Bilig*'de ilgili pasajların ayrıntılı söylem analizine geçilecektir. Bu analiz boyunca, Ay-Toldı'nın *örtük anlam* taşıyan sözleri, *sözlü nezaket stratejileri*, *otorite oyunları* ve *sözlü manipülasyon* teknikleri ele alınacak; cümle içi vurgu, lafı dolandırarak yönlendirme, bilinçli çelişki yaratma gibi incelikli söylem teknikleri somut örnekler üzerinden açıklanacaktır.

1. Kuramsal Çerçeve

Bu çalışmada benimsenen kuramsal çerçeve, Ay-Toldı'nın söylemlerinde çok düzlemli olarak örgütlenen anlam yapılarının çözümlemesini mümkün kılmak üzere tasarlanmıştır. Eserde yer alan söylem, yalnızca edebî bağlamda değil; aynı zamanda pragmatik, siyasal ve kültürel katmanlarda da işlemektedir. Bu nedenle kuramsal yapı, yorum derinliği sağlamak amacıyla değil, metnin doğasında bulunan çok katmanlı anlam üretiminin analitik çözümünü gerçekleştirmek üzere disiplinler arası bir temelde yapılandırılmıştır. Grice'ın çıkarımsal anlam ve maksim ihlali kuramı, Ay-Toldı'nın söylemindeki örtük eleştiri, ima ve söylemsel sapmaları açıklamak için işlevsel bir zemin sunmaktadır. Searle'ün dolaylı söz eylemleri kuramı, sözün yüzeysel anlamı ile edimsel işlevi arasındaki ayrışmayı açığa çıkararak, özellikle Ay-Toldı'nın atasözü ya da mesel aracılığıyla gerçekleştirdiği yönlendirme ve serzeniş biçimlerini kavramaya imkân tanır. Brown ve Levinson'un yüz kuramı, ast-üst ilişkisi bağlamında kurulan stratejik nezaket biçimlerinin arkasındaki hiyerarşik dengeyi ve yüz koruma mekanizmalarını açıklamak bakımından temel alınmıştır. Göstergebilimsel çözümleme ise, Ay-Toldı'nın sözsüz eylemlerinde açığa çıkan metaforik anlam düzlemlerini ve beden dili temelli iletileri yorumlamaya yöneliktir. Bu kuramsal çoğulluk, herhangi bir eklektizmin ya da keyfi çokluğun sonucu değil; metnin semantik, pragmatik ve simgesel düzeyde eşzamanlı olarak işleyen yapısal çoğulluğunun bir gereğidir. Her bir model, söz konusu söylemin farklı bir bileşenini görünür kılmakta; bu yolla Ay-Toldı'nın pasif-agresif iletişim stratejisinin çok boyutlu işleyişini analitik olarak açığa çıkarmaktadır.

1.1. Pragmatik Dilbilim ve Söz Eylem Kuramı

Ay-Toldı'nın söylemlerindeki pasif-agresif unsurları anlayabilmek için öncelikle pragmatik dilbilim ve söz eylem (edimbilim) kuramının temel kavramlarına değinmek gerekir. Pragmatik dilbilim, dilin kullanımını ve bağlam içindeki anlam üretimini inceler; *söylenenin ötesinde söylenmek istenene* odaklanır (URL-1). Özellikle Paul Grice'ın "işbirliği ilkesi" ve *örtük anlam* (implicature) kavramı, konuşmacının ifadesine eklenen ima ve çıkarımsal anlamları açıklar. Grice'a göre bir konuşmacı, söylediği bir sözle doğrudan ifade etmediği hâlde dinleyenin anlayabileceği dolaylı bir anlam aktarabilir; bu durum "çıkarımsal anlam" olup konuşma ortamının bağlamına ve ortak bilgiye dayanır (Grice, 1975, s. 41-58).

Ay-Toldı'nın tabirlerinde de benzeri çıkarımsal anlamların bulunduğu, *lafi dolandırarak* aslında ima yoluyla iletilen mesajların olduğu görülecektir. Örneğin Ay-Toldı hükümdara doğrudan “Hata yapıyorsunuz.” demez fakat genel bir öğüt veya atasözü aracılığıyla dolaylı olarak hükümdarın bir tutumunu eleştirebilir. Bu, Grice’ın “maksim ihlali”² kavramıyla da açıklanabilir: Ay-Toldı bazı sözlerinde, özellikle *açıklık* (maksimum of quality) ilkesini kasten ihlal ederek belirsiz veya dolaylı konuşur; ancak bu ihlal aslında karşı tarafa gizli bir mesaj iletmek içindir. John Austin ve John Searle’ün geliştirdiği “Söz Eylem Kuramı (*Speech Act Theory*)”, sözel ifadelerin *eylem* değeri taşıdığını ileri sürer (Elyıldırım, 2007). Bir cümle, sadece bilgi aktarmakla kalmaz; aynı zamanda bir eylemi icra edebilir (örneğin söz verme, emir verme, uyarma gibi). Searle’e göre dolaylı söz eylemlerinde, sözcüklerin yüzeysel anlamı ile asıl yapılmak istenen eylem farklı olabilir (Kılıç, 2012, s. 252).

Ay-Toldı'nın söylemlerinin birçoğu *dolaylı söz eylemi* örnekleridir. Mesela nezaket sınırları içinde söylenmiş bir atasözü aslında bir uyarı ya da eleştiri işlevi görmektedir. Bu kuramsal çerçeveye, Ay-Toldı'nın önemli replikleri *hangi söz eylemlerini yerine getirdikleri* açısından analiz edilecektir. Örneğin Ay-Toldı'nın hükümdara söylediği “Kendisine sorulmadan beylerin huzurunda konuşan adam da deli ve ahmadır.” (Arat, 1959, s. 80₉₆₃) sözü yüzeyde genel bir öğüt iken, işlevsel olarak hükümdara bir özür ve açıklama eylemidir zira Ay-Toldı, suskunluğunun nedenini bu dolaylı yoldan ifade etmektedir.

1.2. Edebî İroni ve İma

Ay-Toldı'nın söylemlerinde dikkati çeken bir diğer boyut, *ironi* ve *kinaye* sanatının kullanımıdır. Edebî ironi, bir ifade veya durum ile kastedilen gerçek anlam arasında kasıtlı bir zıtlık veya örtük anlam bulunmasıdır (Bingöl, 2019, s. 126-127). Ay-Toldı'nın bazı sözleri, ilk bakışta sıradan bir öğüt veya nezaket ifadesi gibi görünse de alt metinde hükümdarın mevcut davranışlarına yönelik ince bir tenkit barındırabilir. Bu, bir bakıma dramaturjik ironi de yaratır. Okuyucu veya dikkatli bir dinleyici, Ay-Toldı'nın sözünün arkasındaki eleştiriye fark ederken, metin içerisinde hükümdar bazen bunu ilk anda fark edemeyebilir ya da fark ettiğinde öfkelenir. Örneğin, Ay-Toldı'nın hükümdara “Kendine bir bak, kimsin sen bana / Nereden geldi bu büyüklenme sana.” (Arat, 1959, s. 57₆₄₄) dedirttiği (hükümdarın tepkisi olarak) sahnede, öncesinde Ay-Toldı'nın sarf ettiği üstü kapalı sözlerin yarattığı ironik gerilim bulunmaktadır. Ay-Toldı açıkça “Bey bana haksızlık ediyorsunuz.” dememiş fakat öyle sözler söylemiştir ki hükümdar bu sözlerin imalı yönünü sezip “büyüklenme” olarak algılamıştır. İroni kuramsal açıdan, söz düzeyinde bir *anlam kayması* ve *çift katmanlı okuma* gerektirir (Yurt, 2019, s. 50). Çalışmada Ay-Toldı'nın dilindeki ironik unsurlar tespit edilip yorumlanacak ve bunların karakterler arası güç ilişkilerine etkisi değerlendirilecektir.

² Maksim ihlalleri, konuşmacının iletişimde yerleşik kuralların dışına bilinçli ya da bilinçsiz şekilde çıkmasıyla ortaya çıkar ve çoğunlukla dolaylı anlamların oluşmasına zemin hazırlar. Grice’e göre “doğrudan ihlal” (İng. *violation*), bir maksimin kasıtlı olarak çiğnenmesi durumudur ve bu tür ihlaller genellikle dinleyiciyi yanıltma amacı taşır. Örneğin, bir satıcının arızalı bir ürün hakkında “Bu ürün tamamen çalışır durumda” şeklinde beyanda bulunması, doğruluk maksimini bilinçli biçimde ihlal eden tipik bir örnektir (Grice, 1975, s. 47). Bu tür doğrudan ihlaller, iletişimin açıklığını ve güvenilirliğini zedeleyebilir. Buna karşılık “dolaylı ihlal” (İng. *flouting*), yüzeyde bir maksimin ihlal edildiği izlenimini verse de bağlam sayesinde konuşmacının asıl niyetinin anlaşılabilirdiği durumlardır. Dolaylı ihlaller, çoğu zaman espri, ironi ya da ima gibi üst-anlam katmanları yaratmak amacıyla tercih edilir ve dinleyici tarafından bu bağlam içinde çözümlenir (Enez-Bayar, 2025, s. 108).

1.3. Nezaket Stratejileri ve Yüz (Face) Kuramı

Ay-Toldı'nın pasif-agresif üslubunu anlamak için *yüz kuramı* ve *nezaket stratejilerine* de değinilmelidir. Brown ve Levinson'un (1987) geliştirdiği nezaket kuramı, kişilerarası iletişimde tarafların “yüz” (itibar, saygınlık)lerini korumak için kullandıkları stratejileri açıklar (Kansu-Yetkiner, 2016, s. 32). Özellikle ast-üst ilişkilerinde doğrudan doğruya eleştiri veya karşı çıkma gibi eylemler, muhatapın “olumlu yüz”üne bir tehdit oluşturabilir. Bu nedenle insanlar dolaylılık, özür dileme, alçakgönüllülük gibi negatif nezaket (saygı gösterme, rahatsız etmemeye çalışma) stratejilerine başvurur (Hirik, 2023, s. 606-607). Ay-Toldı, hükümdarla konuşurken sürekli bu dengeyi gözetmek zorundadır: Bir taraftan ona öğüt vermesi, yol göstermesi gerekirken diğer taraftan hükümdarın otoritesini zedelememek ve saygıda kusur etmemek durumundadır. Bu ikilem, Ay-Toldı'nın dilinde *dolaylılık*, *koşullu öneriler*, *genel doğrular şeklinde ifade etme* gibi stratejiler olarak tezahür eder (Prasad, 2024, s. 1-5). Pasif-agresif tavır, aslında nezaket stratejilerinin bir sınır durumu olarak görülebilir. Konuşmacı, doğrudan söylemek istediklerini bastırır fakat tamamen de vazgeçmez; dolaylı bir yolla iletir. Ay-Toldı'nın “Kul, beyin yüzünü görünce ne diyeceğini şaşırır; hükümdar ne söyleyeceğini buyurmadı henüz.” (Arat, 1959, s. 80⁹⁵⁸⁻⁹⁵⁹) şeklindeki ifadeleri buna örnektir. Burada Ay-Toldı, hem kendini alçaltan bir üslupla “kul şaşırır” diyerek mütevazı görünmekte (olumlu yüz gösterme, beyin yüceliğini teslim etme), hem de aslında *neden suskun olduğunun* gerekçesini bildirerek hükümdarı dolaylı biçimde kibar olmamakla suçlamaktadır: “Bana ne söylemem gerektiğini söylemediniz, o yüzden konuşmuyorum.” demeye getirir. Bu, negatife kaçan bir nezaket stratejisidir zira Ay-Toldı kendi sözünü esirgemekte ve inisiyatifi tamamen hükümdara bırakmış görünmektedir ama aynı zamanda hükümdardan yol göstermesini beklediğini ima ederek bir talep / serzeniş dile getirmektedir. *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı'nın söylemlerinde gözlemlenen dolaylılık, dönemin saray protokolü ve ast-üst ilişkileri bağlamında yaygın olan saygı temelli bir hitap biçimiyle açıklanamayacak ölçüde işlevsel ve yönlendiricidir. Eski Türk toplumunda dolaylılık, hiyerarşik yapının dayattığı bir edep normu olarak kültürel düzeyde anlam taşısa da Ay-Toldı'nın ifadeleri bu normun ötesine geçerek söylemsel müdahale, yön verme ve iktidarın sınırlarını yeniden çerçeveleme amacı taşır. Bu yönüyle dolaylılık, yalnızca itaatin ya da nezaketin bir tezahürü değil, aynı zamanda stratejik bir iletişim aracıdır. Ay-Toldı, hükümdara yönelttiği her sözde, doğrudan eleştirinin yaratacağı yüz tehdidini bertaraf edecek biçimde tasarlanmış, örtük ama yönlendirici anlam yapıları kurar. Dolayısıyla bu tür söylemler, kültürel protokol gereği kullanılan edilgin dolaylılık biçimleriyle karıştırılamaz; zira burada sözel edilgenlik, söylemsel aktifliğin kurgusal kalkını olarak iş görmektedir. Özellikle nasihat niteliği taşıyan repliklerde, genelleştirilmiş ahlaki normların hükümdara dolaylı eleştiri biçiminde yöneltilmesi, bu yapının bilinçli biçimde kurulduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Ay-Toldı'nın dolaylılığı, kültürel değil pragmatik bir tercih; edilgin değil hesaplı bir strateji; yüzeysel değil müdahale gücü yüksek bir söylem pratiğidir.

1.4. Göstergebilim ve Sembolik İletişim

Kutadgu Bilig alegorik ve sembolik anlatımıyla ünlü bir eserdir; yalnız dilsel düzeyde değil, nesneler ve hareketler düzeyinde de mesajlar iletir (Tokyürek, 2020, s. 203). Bu açıdan göstergebilimsel analiz, Ay-Toldı'nın bazı sözel olmayan iletişim araçlarını da yorumlamayı gerektirir. Özellikle Ay-Toldı'nın hükümdarla ilk karşılaşmasındaki davranışları, konuşmadan önce sergilediği hareketler sembolik anlamlar taşır. Eserin ilgili bölümünde Ay-Toldı, huzura kabul edilip kendisine oturması için yer gösterildiğinde alışılmadık bir şey yapar. Cebinden

yuvarlak bir top çıkarır, yere koyar ve onun üzerine oturur (Arat, 1959, s. 55⁶²²). Bu fiziksel hareket, dilsel olmayan ancak anlam yüklü bir iletişim biçimidir. Ardından gelen diyalogda ortaya çıkacağı üzere, Ay-Toldı bu jestiyle kendisinin “kut” yani talih / saadet olduğunu ve talihin tıpkı bir top gibi durağan değil devingen, kaygan ve kararsız olduğunu anlatmak istemiştir (Doygun, 2015, s. 37). Bu durum göstergebilimsel açıdan, *nesne metaforu* olarak değerlendirilebilir (Güneş, 2023, s. 30). Top nesnesi, Ay-Toldı’nın temsil ettiği kavramın (talihin) göstergesi hâline gelir. Hükümdar Kün-Togdı ve Ay-Toldı’nın ilk buluşmasında yaşanan bu sahne, bir çeşit sessiz iletişim olarak da okunabilir; Ay-Toldı sözle ifade etmeden önce hâl ve tavırlarıyla hükümdara bir mesaj yollamıştır. Göstergebilim terimleriyle, *gösteren* (top üzerinde oturma eylemi) ile *gösterilen* (talihin oynaklığı) arasındaki ilişki çözülerek, metnin derin anlam katmanlarına inilecektir. Benzer şekilde, Ay-Toldı’nın bakışlarını yere indirmesi, gözünü yumması, yüzünü çevirmesi gibi beden dili unsurları da iletişimin parçasıdır ve hepsi *ikincil göstergeler* (Demircan, 1996, s. 191) olarak, Ay-Toldı’nın o anki tavrına uygun anlamlar taşırlar. Örneğin Ay-Toldı’nın hükümdarın güler yüz göstermesi karşısında gözlerini yumması (Arat, 1959, s. 56⁶²⁴⁻⁶²⁵) ve hükümdarın sözünü kesip sustuğunda yine gözlerini açmadan beklemesi, pasif bir direnç veya *kontrollü bir tepkisizlik* göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu jestler, ilerleyen diyalogda hükümdarın merakını uyandıracak ve “Bütün bunların ne anlama geldiğini söyle.” demesine yol açacaktır ki Ay-Toldı tam da bunu amaçlamıştır. Dolayısıyla göstergeler bilimi bakış açısından, Ay-Toldı bir *iletişim ustası* olarak hem dilsel hem dil dışı araçları planlı biçimde kullanarak hedeflediği etkiyi yaratmaktadır.

Bu kuramsal çerçeve, Ay-Toldı’nın söylemlerinin neden “pasif-agresif bilgelik” olarak nitelenebileceğini açıklamak için kavramsal bir zemin oluşturmaktadır. Pragmatik çözümleme, onun sözlerinin yüzey anlamı ile örtük anlamı arasındaki farkı; söz eylem kuramı, bu sözlerin ardında gerçekleştirilen edimsel yönlendirmeleri; ironi kuramı, ifadelerindeki zıt anlamlılık ve çift katmanlı söylemleri; nezaket kuramı ise ast-üst ilişkilerinde tercih edilen stratejik dil kullanımını açığa çıkarmaktadır. Göstergebilimsel yaklaşım ise sözsüz iletişim unsurlarını ve metaforik nesne kullanımlarını anlamlandırmada işlevsel bir açıklama alanı sunmaktadır.

Çalışmada kullanılan “pasif-agresiflik” kavramı, her ne kadar modern psikoloji terminolojisinden kaynaklansa da burada tarihsel bağlamdan kopuk bir biçimde değil; 11. yüzyıl metinlerinde gözlemlenen dolaylı eleştiri, ima ve stratejik suskunluk gibi iletişimsel örüntüleri betimlemek amacıyla, işlevsel bir analitik araç olarak yeniden konumlandırılmıştır. Terimin çağdaş kökeni, metinsel bağlamla bir çelişki oluşturmak yerine, tarihsel söylem örüntülerini disiplinler arası bir yaklaşımla çözümlemeye imkân tanımaktadır. Zira Ay-Toldı’nın söylemlerinde yalnızca nezaket değil; aynı zamanda örtük bir muhalefet, yönlendirici ima ve iktidarla mesafeli bir ikna çabası dikkat çekmektedir. Bu tür iletişimsel stratejiler, günümüz terminolojisinde “pasif-agresif” olarak adlandırılrsa da burada anakronik bir etiketleme değil; tarihsel anlam sürekliliğini açıklamaya yönelik bir yorumlama çerçevesi işlevi görmektedir. Bu doğrultuda, takip eden bölümlerde söz konusu kuramsal araçlar temelinde Ay-Toldı’nın söylevleri detaylı biçimde analiz edilecektir.

2. Metin Analizi: Ay-Toldı’nın Pasif-Agresif Söylem Teknikleri

Bu bölümde, *Kutadgu Bilig*’in ilgili kısımlarından örnekler üzerinden Ay-Toldı’nın pasif-agresif söylemleri ele alınacaktır. Özellikle Ay-Toldı ile Kün-Togdı arasındaki diyaloglar, vezirin dolaylı ve imalı üslubunu en iyi gösteren bölümlerdir. Yusuf Has Hâcib, bu diyalogları kurgularken âdeta bir *zihin mücadelesi* sahneleri yaratmıştır. İki karakter de birbirini denemekte,

imtihan etmekte ve söz oyunları ile sınımlanmaktadır (Yıldızlı, 2023, s. 204). Bu sebeple analizimizde bu diyalogların akışı takip edilecek, her bir kritik repliği hem metin içi bağlamında hem de kuramsal açıdan yorumlanacaktır.

2.1. İlk Karşılaşma: “Top” Metaforu ve Otorite Oyunları

Ay-Toldı’nın hükümdar Kün-Togdı ile ilk yüz yüze gelişi, eserin en dikkat çekici sahnelerinden biridir. Bu sahne sadece anlatı düzeyinde değil, dilsel-pragmatik açıdan da yoğun bir etkileşimi barındırır. Ay-Toldı, hükümdarın hizmetine girmek üzere saraya gelmiş; çeşitli aracı kişiler sayesinde Kün-Togdı’nın dikkatini çekerek huzura kabul edilmiştir (Doğun, 2015, s. 37). Hükümdar onu çağırırken, Ay-Toldı büyük bir iç sevinçle saraya girer (Arat, 1959, s. 55⁶²⁰) ve hükümdarın huzurunda saygıyla ayakta durur. Bunu gören Kün-Togdı ona lütuf göstererek “Gel, yanıma otur.” (Arat, 1959, s. 55⁶²¹) diyerek yer işaret eder. Ay-Toldı’nın tam da bu anda sergilediği davranış, ilerideki pasif-agresif stratejilerinin habercisi gibidir. Ay-Toldı, kendisine gösterilen doğrudan oturma yerini kullanmaz; bunun yerine kendi cebinden çıkardığı yuvarlak bir topu yere koyar ve onun üzerine oturur (Arat, 1959, s. 55⁶²²).

Bu beklenmedik hareket, aslında Ay-Toldı’nın kişiliği ve temsil ettiği kavram hakkında hükümdara *sessiz bir mesaj* iletmektedir. Yukarıda kuramsal çerçevede belirtildiği gibi, top nesnesi talihin / saadetin simgesidir (Doğun, 2015, s. 37). Ay-Toldı kendisinin “kut” (devlet talih, saadet) olduğunu, hükümdarın aradığı uğurun kendisi olduğunu düşünmektedir zira karakter düzleminde Ay-Toldı *kut* kavramını temsil eder (Dönmez, 2013, s. 72). Top da tıpkı talih gibi yuvarlanır, sabit durmaz. Ay-Toldı, daha sonra hükümdara bu davranışının anlamını açıklarken şöyle diyecektir: “Önce yer gösterdin, ben oturmam; yer yok bana, bunu anla demek istedim. Sözümün dayanak olsun diye yere top koydum; neye benzediğimi göstermek istedim. Nasıl ki düz yerde top yuvarlanır gider, devlet (kut) de onun gibidir, uçar kaçar.” (Arat, 1959, s. 55⁶⁵⁸⁻⁶⁶²). Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Ay-Toldı, hükümdarın sunduğu makama hemen kurulmayarak aslında *devletin / saadetin kalıcı olmadığını* vurgulamıştır. Dolayısıyla ilk anda bir terbiye eksikliği gibi görünebilecek bu hareket, hakikatte derin bir *hikmet* barındırır ve hükümdara verilmiş nükteli bir derstir.

Hükümdar Kün-Togdı, Ay-Toldı’nın top üzerinde oturması karşısında başlangıçta şaşkınlık duyar ancak hemen tepki vermez. Metinde, Ay-Toldı oturduktan sonra hükümdarın bir süre çeşitli konularda Ay-Toldı’nın bilgisini sınavı, sorular sorduğu ve Ay-Toldı’nın da hepsine cevap verdiği belirtilir (Arat, 1959, s. 56⁶²³). Bu kısım, Ay-Toldı’nın sadece davranış olarak değil bilgi ve hikmet olarak da hükümdarı etkilemeye çalıştığını gösterir. Nitekim *Kutadgu Bilig* şairi, “Hükümdar birçok şey sordu, Ay-Toldı cevap verip bildiklerini söyledi.” diyerek Ay-Toldı’nın liyakatini ortaya koyar. Ay-Toldı bu sınavı başarıyla geçer ve hükümdarın yüzü güler, memnuniyetini belli eder (Arat, 1959, s. 56⁶²⁴). İşte tam bu noktada Ay-Toldı’nın bir başka ince tavrı ortaya çıkar. Hükümdarın güler yüz göstermesi üzerine Ay-Toldı gözlerini yumar (Arat, 1959, s. 56⁶²⁴) ve hareketsiz kalır. Bu durum karşısında hükümdar, aniden sözünü kesip susar (Arat, 1959, s. 56⁶²⁵); Ay-Toldı da hâlâ gözleri kapalı beklemektedir. Aralarındaki bu anlık sessizlik ve duraksama, aslında ciddi bir *iletişim gerilimi* barındırır. Görünürde, ikisi de bir anda susmuş ve birbirine bakmamaya başlamıştır. Hükümdar belki Ay-Toldı’nın haddini aşabilecek bir şey yapmasından çekinip duraklamış, Ay-Toldı da gözlerini kapatarak âdeta *nötr* bir pozisyon almıştır. Bu sahne, *otorite oyunları* adı verilen karşılıklı sınavın bir parçasıdır.

Nihayet, hükümdar dayanamayıp tekrar konuşur (Arat, 1959, s. 56₆₂₆). Bu kez Ay-Toldı da gözlerini açar ve hükümdarın sorularına cevap vermeye devam eder; ancak bu defa Ay-Toldı'nın yüz ifadesi asıktır: "Ay-Toldı cevap verdi, yüzünü astı." (Arat, 1959, s. 56₆₂₆). Yani artık Ay-Toldı'nın tavrı, ilk baştaki hürmetkâr tavırdan biraz farklıdır; sanki bir *küskünlük* veya *sitem* ifadesi sezilir. Hükümdar, vezirin bu tavır değişikliğini ve önceki tuhaf hareketlerini sonunda sorgulamaya karar verir. Metinde "Hakanın Ay-Toldı'ya Sözü" ara başlığıyla verilen kısımda (Arat, 1959, s. 56₆₂₆), Kün-Togdı'nın artık sabrının taşıdığı görülür. Hükümdar kaşlarını çatmış, öfkeyle Ay-Toldı'ya hitap etmektedir: "Hakan kızdı artık, karardı benzi." diye başlayan beyitte Kün-Togdı şöyle der: "Hey! Acele etmek insan için ne kötü. Yanıldım bu işte ben özümde; ne diye açarım herkese sözümü?" (Arat, 1959, s. 56₆₂₉₋₆₃₀). Bu sözlerden anlaşılan, hükümdarın kendisine kızdığı kadar Ay-Toldı'ya da içerlediğidir. Kün-Togdı aslında kendi yaptığı bir hatadan bahseder gibi görünse de (aceleci davranıp Ay-Toldı'yı yeterince sınamadan vezirliğe yakın tutmak), burada asıl verdiği mesaj Ay-Toldı'yadır: "Ben sana çabuk güvendim, sana makam verdim ama bu aceleciliğim yanlışmış." demeye getirir.

Devam eden beyitlerde hükümdar Kün-Togdı, daha açık ve sert ifadelerle Ay-Toldı'yı azarlamaya başlar. Aslında bu azar, Ay-Toldı'nın pasif-agresif tutumuna verilen bir tepkidir ve hükümdarın perspektifinden bu tutum "terbiyesizlik" veya "küstahlık" olarak algılanmıştır. Kün-Togdı şöyle der:

Bil ki hizmet etmeden önce sana değer verdim, makam sundum; sen ise bana büyükleniyorsun. Az önce topun üstüne yaslanıp oturdun böyle mi oturulur, bir düşün! Seninle güzelce konuşuyorum, sözünü dinliyorum ama sen gözlerini yumup durdun, beni şaşkına çevirdin. (Üstüne üstlük) söz bitmeden yine konuşmaya başladın; sonra da hemen yüzünü çevirdin (beni önemsemedin). (Arat, 1959, s. 57₆₄₅₋₆₄₉)

Bu sözlerle hükümdar, Ay-Toldı'nın bütün o küçük hamlelerini tek tek dile getirmekte ve hesap sormaktadır: Top üzerinde oturmasını, gözlerini yummasını, yüzünü çevirmesini... Hepsini "büyüklik taslama" olarak yorumlamıştır. Burada dikkat çekici olan, hükümdarın dile getirdiği her hususun Ay-Toldı tarafından kasıtlı olarak yapılmış olmasıdır. Gerçekten de Ay-Toldı bilinçli şekilde protokolün dışına çıkmış, uyarı mahiyetinde jestler sergilemiştir. Şimdi bu durum, ast-üst ilişkisinde bir *kriz* noktasına gelmiştir. Hükümdar kendi otoritesine yönelik bir saygısızlık sezmektedir ve bunu düzeltmek niyetindedir.

Kün-Togdı öfkeli nutkuna devam ederken, doğrudan hakaretamiz ifadelere de başvurur. "Ey bilgisiz, ahmak kişi! Kendine bir bak, kimsin sen ki bana (böyle davranıyorsun)? Nereden çıktı bu büyüklenme sende?" (Arat, 1959, s. 57₆₄₃₋₆₄₄). Bu sözler, hükümdarın nezaket perdesini tamamen kaldırdığı andır; Ay-Toldı'ya açıkça hakaret etmektedir. Oysa okuyucu bilir ki Ay-Toldı aslında son derece bilgili ve akıllıdır; dolayısıyla burada bir *ironik terslik* vardır. Gerçekte "bilgisiz, ahmak" olmayan bilge vezir, hükümdarın gözünde o an öyle görünmüştür. Bu da Ay-Toldı'nın stratejisinin bir riskini gösterir. Pasif-agresif yaklaşım, muhatap tarafından anlaşılmadığında veya yanlış anlaşıldığında, ters tepebilir ve iletişimde kopukluğa yol açabilir (Atalay, 2022, s. 63-64). Nitekim Kün-Togdı, Ay-Toldı'nın niyetindeki hikmeti henüz kavrayamamış ve bunu kişisel bir saygısızlık olarak almıştır.

Hükümdar ayrıca Ay-Toldı'nın henüz herhangi bir hizmeti dokunmadan bu denli lütuf görmesine rağmen nankörlük ettiğini vurgular: "Hizmet desem, daha ortada bir hizmetin yok; yarar (sağladığın) desem, bana bir yararın dokunmuş değil. Ben seni pişmeden, emek vermeden

³ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Alan, 2023).

yükselttim, sen ise tepeme çıktın” (Arat, 1959, s. 57⁶⁴⁵⁻⁶⁴⁷) minvalinde ifadeler yer alır. Aslında Kün-Togdı burada kendi hatasını da teslim eder gibidir: “Kulunu hizmette pişirmeden yükseltmek” deyiimi, o dönem siyasetnamelerinde de vurgulanan bir prensiptir⁴. Nitekim hemen öncesindeki 636. beyitte şair, “Kulu hizmette pişirip sınamalı, sonra değer verip yükseltmeli.” (Arat, 1959, s. 56⁶³⁶) diyerek bu öğüdü vermiştir. Kün-Togdı şimdi bu kuralı çiğnediğini anlamış görünür ve pişmanlık dile getirir. Burada *pragmatik açıdan* ilginç olan, hükümdarın bu sözleri Ay-Toldı’ya karşı da bir *üstü kapalı tehdit* barındırmasıdır: Seni ben “yükselttim”, dolayısıyla indirmesini de bilirim.

Gerçekten de devamında Kün-Togdı, klasik bir ikaz niteliğinde konuşur ve Ay-Toldı’ya bir dizi metaforla gözdağı verir:

Bey ateş gibidir, sakın ateşe fazla yaklaşma; yaklaşanı yakar. Küçük bir ateş kıvılcımı bile felakettir. Hele bey öfkeleni mi başkaldırının başını koparır. Beyine kafa tutma, başını koru; beyine denk görme kendini. Ben sana dememiş miydım, boyun eğ, kendini bilen ol? Bak, beyin ateşine yaklaşan yanar, korkmasını bil, yoksa zorla korkuturlar. (Arat, 1959, s. 57-58⁶⁵⁰⁻⁶⁵⁶)

Bu sözler, bir hükümdarın vezirine yaptığı güçlü bir uyarıdır. İçinde atasözü ve deyim niteliği kazanmış öğeler de vardır: “Bey ateştir, yakınına varan yanar.” şeklinde formüle edilebilecek bu ifade muhtemelen dönemin kültürel bilgisinde yer eden bir mecazdır. Kün-Togdı bu sözlerle Ay-Toldı’ya *direkt bir ders* vermiş olur; otorite hiyerarşisini hatırlatarak “yerini bil” der.

Bu ilk karşılaşma sahnesinin doruk noktası, Ay-Toldı’nın tüm bu azar ve tehdide vereceği tepkidir. Çünkü burada iletişim tek yönlü gibi görünse de Ay-Toldı’nın zihninden geçenler ve vereceği cevap, aslında başlangıçtan beri planladığı pasif-agresif stratejinin sonuç alma anıdır. Gerçekten de Ay-Toldı, hükümdarın oldukça kaba sözlerine rağmen sükûnetini bozmadan ve hatta gülümseyerek mukabele eder. Metinde “*Ay-Toldı’nın Hakana Sorusu*” başlığı altında Ay-Toldı şu sözlerle konuşmaya başlar: “Ey kutlu hakan, ne oldu da böyle kızdınız, yüzünüz ateş gibi oldu? Ben hangi günahı işledim acaba, bilemiyorum. Lütfen söyleyin, sonra sözümü dinleyin. Suçum varsa gücünüz yeter, beni azarlayın; yok eğer bir kabahatim yoksa lütfen bana karşı yüzünüzü karartmayın.” (Arat, 1959, s. 57⁶³⁷⁻⁶³⁹). Bu sözler, Ay-Toldı’nın son derece ustaca kurguladığı bir *nezaket ve meydan okuma karışımı* içerir. Parçalayarak inceleyelim:

⁴ Nizâmülmülk - *Siyâsetnâme* (Büyük Selçuklu, 11. yy; Farsça) “Günümüzde işinin ehli olmadığı hâlde on vazifeyi birden elinde bulunduran ... nice kişiler vardır. ... Öte yandan işinin ehli, liyakatli, tecrübeli nice kişi atıl bırakılarak bir köşeye atılmıştır. ...Ne idüğü belirsiz, usul erkân bilmez, kör cahiller nice vazifeyi uhdesine alıp da ...dirayetli kimselerin bir kenarda işsiz güçsüz durması akla ziyandır.” (Türkçesi: “Liyakatli olmayan kimselerin rüşvetle birden fazla makamı elde ettiği; buna karşılık ehil ve tecrübeli kişilerin köşeye itildiği; kural nedir bilmez cahillerin görevlere getirilip, yetenekli devlet adamlarının işsiz bırakılmasının devlet aklına sığmadığı” şeklinde ifade edilmektedir (İzci ve Yıldız, 2022, s. 250).

Ebu’l-Hasan el-Mâverdi - *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye* (Abbâsî, 11. yy; Arapça) “Ve leyse li’l-imâmi en yu’tiye ehadan mimmen vellehû amelen ez-yede ‘alâ mâ yestehikkühû... fe-in e’ tâtehu mâ lâ yestahikkühû zefahet himmetuhû ve fevteret nehmehû.” (Türkçesi: “Devlet başkanı, tayin ettiği hiçbir kimseye hak ettiğinden fazlasını vermemelidir... Eğer bir kişiye hak etmediğini verirsiniz, o kişinin çalışma azmi kırılır ve isteği gevşer.”) (İzci ve Yıldız, 2022, s. 243). Kekavmenos - *Strategikon* (Bizans, 11. yy; Yunanca) (çeviri) “Rewarding and promoting those who are capable servants ... mistresses and hypocrites surrounding the Emperor are not supposed to be offered public offices. Such offices are to be given to capable men... People without skills, favorilerinin işgal ettiği makamlar asla onlara emanet edilmemelidir.” (Türkçesi: “İmparator, liyakatli hizmetkârlarını ödüllendirip yükseltsin... Etrafındaki gözde dalkavuklara makam vermesin. Devlet görevleri, disiplin sağlayıp itibar kazanan ehil adamlara verilmelidir... Yeteneksiz kişilerin torpille mevkileri tutması, aslında asla onlara emanet edilmemesi gereken görevlerin ehil olmayanlarca işgal edilmesidir.”) (Smyrniaios, 2018).

Ay-Toldı önce “Ey kutlu hakan” diyerek saygılı bir hitapla başlar. Bu, konuşmaya *pozitif nezaket*⁵ unsuru katar; hükümdarın “yüzünü yumuşatmayı” amaçlar. Ardından doğrudan bir soru sorar: “Ne oldu da böyle kızdın, ateş gibi oldun?” Bu soru, aslında durumun tuhaflığını vurgular. Ay-Toldı kendini naifçe anlamaz göstererek (Günahım ne, bilmiyorum.) topu hükümdara atar. Eğer bir suçum varsa açıkla, ben de bileyim. Bu yaklaşım, bir astın üstünden hesap sormasına yakın durur, ancak soru formunda olduğu için ve altına “Bilmiyorum, sen söyle.” şeklinde bir ifade yerleştirildiği için *masum bir öğrenme isteği* gibi görünür.

Ay-Toldı hemen ardından şartlı bir yapı kurar: “Suçum varsa...; yoksa...”. Bu, Brown ve Levinson’un nezaket stratejilerinde bahsettiği koşullu ifadelerden biridir, ki *olası yüz tehditlerini azaltmak* için kullanılır (Sifianou ve Tzanne, 2021, s. 249-271). Ay-Toldı diyor ki: “Eğer suçum varsa, elbette beni azarlayabilirsiniz, hakkınızdır; ama yoksa lütfen bana sebepsiz yere kızmayın.” Görüldüğü gibi ikinci kısımda *benim suçum yoksa bana kızarak haksızlık ediyorsunuz* mesajı vardır. Ancak Ay-Toldı bunu direkt söylemek yerine; “Yüzünü karartma bana.” diyerek *örtük eleştiri* (indirect criticism) içeren ironik bir söylem tercih eder. Bu tutum, söylem düzeyinde pasif-agresif bir stratejiyi temsil eder. Hükümdarın yüzünün kararış olması (kaşlarının çatılması, öfkelenmesi) somut bir gözlem; Ay-Toldı’nın “Öyle yapmayın.” demesi ise temelde hükümdarın mevcut tavrının bir eleştirisidir.

Ay-Toldı sözünün devamında çok daha ilginç bir manevra yapar ve genelleyici bir hikmet söyleme yoluna gider. “Akıl, bu manayı kastederek, böyle bir hadise hakkında ne der, dinle.” (Arat, 1959, s. 57⁶⁴⁰) diyerek bir atasözü ya da mesel aktaracağının sinyalini verir. Gerçekten de 641-642. beyitlerde muhtemelen o dönem herkesin bildiği bir yönetim ilkesini dile getirir: “Hizmetli (kul) yanılınca onu (huzura) çağırarak gerek, neye yanıldığını sormak gerek. Kusuru varsa tutup kınamak; yoksa bin iyilikle avutmak gerek.” (Arat, 1959, s. 57⁶⁴¹⁻⁶⁴²). Bu sözler, *Kutadgu Bilig*’deki en net yönetim öğütlerinden biridir ve muhtemelen Yusuf Has Hâcib’in bürokratik terbiyeye dair görüşünü yansıtır. İçerik olarak, bir yöneticinin hizmetkârlarına karşı adil olması, hataları olduğunda soruşturup gerekirse cezalandırması ancak hatası yoksa boş yere azarlamayarak gönlünü alması gerektiğini söyler. Dikkat edilirse, Ay-Toldı bu evrensel öğüdü *tam da kendi durumuna uygun biçimde* dile getirmiştir. Şu an Ay-Toldı, hükümdarın hışmına uğramaktadır; eğer bir hatası varsa nedenini söylemesini istemiş, hatası yoksa da bin iyilikle (iltifatla) gönlünün alınması gerektiğini ima etmiştir. Bu, içerik olarak tamamen doğru ve hükümdarın da inkâr edemeyeceği türden makul bir ilkedir. Ne var ki, bunu bu bağlamda dile getirmek, hükümdara âdeti “Bana haksızlık ediyorsun, çünkü benim suçum yok ve sen beni azarlıyorsun.” demenin kibar yoludur. Bu noktada Ay-Toldı’nın stratejisi doruğa ulaşır. Kendi kendini aklama ve hükümdarı (üstü kapalı biçimde) haksız çıkartma amacı, nezaket perdesi ardında başarıyla iletilmiştir.

Elbette Kün-Togdı gibi bir hükümdar, vezirin bu derece kendini savunmasına ve özellikle son söylediği atasözüne hemen tepki verir. Nitekim 643. beyitte görüldüğü üzere hükümdar “yine kızarak” söz alır ve o meşhur “Ey bilgisiz, ahmak kişi!” (Arat, 1959, s. 57⁶⁴³) hitabını kullanır. Yani Ay-Toldı’nın bu *pasif-agresif atağı*, hükümdarın öfkelerini yatıştırmak şöyle dursun, bir an daha alevlendirmiştir. Çünkü Ay-Toldı neredeyse hükümdarı yönetim ilkeleri konusunda bilgisizlikle itham etmiş gibidir. Burada bir iletişim kazası mı olmuştur, yoksa Ay-Toldı aslında

⁵ Pozitif nezaket, etkileşimde bulunan taraflar arasında olumlu ve sürdürülebilir bir ilişki inşa etmeyi hedefler; bireyin sevilme ve anlaşılma yönündeki temel psikososyal gereksinimini dikkate alarak bu ihtiyaca saygı temelli bir iletişim biçimi benimser (Keser, 2018, s. 130).

tam da hükümdarın bu tepkiyi verip ardından kendisini dinlemesini mi planlamıştır? Bunu kesin olarak bilemesek de Ay-Toldı'nın soğukkanlılığı ve kısa süre sonra yapacağı açıklama, onun durumu kontrolünden tamamen çıkarmadığına işaret eder.

Hükümdarın “büyüklük taslama” suçlamalarına karşı Ay-Toldı kendi konumunu ve amacını tüm açıklığıyla ifade etmeye girişir. Bu, Ay-Toldı'nın pasif-agresif üslubunu bir kenara bırakıp açık iletişime geçtiği andır ve stratejisinin başarıya ulaştığı kabul edilebilir. Zira hükümdar artık “Bütün bunların anlamı neydi, anlat!” demeye hazır hâledir. Gerçekten de Kün-Togdı, Ay-Toldı'nın bu imalı savunması sonrasında derin bir nefes alır ve şöyle der: “Sözünü tamamen anladım, günahına kılıfını uydurup kurtuldun. Şimdi bana açıkça söyle: Senin erdemin nedir ki böyle korkusuzca konuştun?” (Arat, 1959, s. 59⁶⁷⁰⁻⁶⁷²). Buradan, hükümdarın nihayet Ay-Toldı'nın derdini anlayıp esas soruya geldiğini görüyoruz. “Günahına kılıfını uydurmak.” ifadesiyle hükümdar hâlâ biraz sitemkâr olsa da Ay-Toldı'nın tüm bu yaptıklarının bir amacı olduğunu kabul etmiş gibidir. 657-658. beyitlerde Ay-Toldı'nın cevabı gelir: “Ay-Toldı gülerek dedi: Anladınız. Şimdi sözümü dinleyin, açıklayayım. Ben bu yaptığım her şeyi bilerek yaptım; sizin de bunu anlamanız gerekirdi.” (Arat, 1959, s. 58⁶⁵⁷⁻⁶⁵⁸). Ay-Toldı'nın *gülerek* konuşması oldukça manidar bir sahnedir. Bu tebessüm, belki mahcup bir ifade olabilir ya da belki “Nihayet anladınız.” anlamında hafif bir sitem gülümsemesidir. Söylediği cümle ise bir yandan özür, bir yandan üstü kapalı eleştiridir: “Evet, hepsini bilerek yaptım ve aslında sizin bunu kendiliğinizden çözmeniz gerekiyordu.” Görüldüğü gibi Ay-Toldı, en sonunda dahi pasif-agresif üslubundan tamamen vazgeçmiş sayılmaz; açıklama yaparken bile hükümdarın durumu kavrayamamış olmasına yönelik örtük bir eleştiri yöneltir. Ardından Ay-Toldı tek tek yaptıklarını ve anlamlarını açıklar:

Bana yer gösterdiniz, ama ben oturmamıştım çünkü demek istedim ki *benim sabit bir yerim yok*. Sonra yere top koyup üstüne oturdum, çünkü size neye benzediğimi göstermek istedim. Düz yerde top nasıl yuvarlanır giderse, saadet de öyledir durmaz, kaçır. Siz bana sevgiyle bakınca ben gözümü yumdum; bu da benim doğamın nasıl olduğunu sana gösterir. Bugün ben devlet gibiyim; kim bana kavuşsa da tutamam onu (yani kim devlet nimetini yakalasa da ben -talih- sürekli onunla kalmam). Siz tekrar konuştunuz, ben de cevap verdim; (ama) siz bana sevgiyle bakınca ben yüzümü gizledim. Böyle yaparak gerçek tavrımı gösterdim size: Dedim ki tavrım değişkendir, bana inanmayın, güvenmeyin. (Arat, 1959, s. 58-59⁶⁵⁹⁻⁶⁶⁶)

Ay-Toldı'nın kendi açıklamasından aktarılan bu bölümler, pasif-agresif stratejisinin aslında ne kadar *bilinçli* bir planın parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Ay-Toldı, hükümdara kendisi aracılığıyla bir *ders* vermiştir: Talih (kut / saadet), bir hükümdarın elde etmesi gereken önemli bir nimettir ama kaypak bir zeminde durur; bu yüzden hükümdarın tek dayanağı kut olmamalı, kutun gelip geçici olduğunu bilmelidir (Abdulla, 2012, s. 12-13). Yusuf Has Hâcib bu mesajı alegorik olarak Ay-Toldı üzerinden vermektedir. Nitekim Ay-Toldı'nın açıklamalarının sonunda bir de özdeyiş gelir: “Güvenme güneşe, tutulur; güvenme aya, yörüngesi değişir; güvenme devlete (kut'a), adı üstünde uçucudur.” (Arat, 1959, s. 59⁶⁶⁷⁻⁶⁶⁹). Burada tam metin şöyledir: “Ne tuhaf bir Türkçe mesel vardır ki: ‘Boş yere güvenme ey kutlu kişi; inanma talihinin cilvesine, adı üstünde kut (mutluluk) bir gün var, bir gün yok.’” (Doygun, 2015, s. 37). Bu beyitle Ay-Toldı, sözlü geleneğin bilgeliğini de arkasına alarak kendi durumunu iyice perçinler.

Kün-Togdı, bu uzun sınama sürecinin ardından Ay-Toldı'nın ne yapmak istediğini anlamıştır ve muhtemelen hem kızgınlığı geçip bir ferahlama hem de belki hafif bir mahcubiyet hissetmektedir. Metinde Ay-Toldı'nın bu açıklamalarından sonra hükümdarın ikna olduğu ve Ay-Toldı'ya hak verdiği anlaşılır. Zira hemen ardından Kün-Togdı, Ay-Toldı'ya onun erdemlerini ve

niteliklerini sorar, yani artık Ay-Toldı'yı benimser. Bu noktada Ay-Toldı hedefine ulaşmıştır. Hem kendini kanıtlamış, hem hükümdara önemli bir ders vermiş, hem de otoriteye bağlılığını fakat aynı zamanda *otorite üzerinde nüfuz kurma becerisini* göstermiştir. Karşılıklı olarak “birbirlerini deneme” süreci başarıyla tamamlanmıştır denilebilir (Yıldızlı, 2023, s. 205). Gerçekten de Yusuf Has Hâcib'in idealize ettiği senaryoda, hükümdar ve vezir açık bir çatışmaya girmeden, bilgelik temelinde uzlaşmışlar; hükümdar, vezirini çeşitli denemelerden geçirip güvenilir bulduktan sonra ona tam yetki vermiş; vezir de hükümdara doğru yolu göstererek devlet işlerine koyulmuştur. Bu ilk karşılaşma ve diyalog seti, *Kutadgu Bilig*'in belki de en dramatik bölümüdür ve Ay-Toldı'nın pasif-agresif bilgelik tarzının en bariz tezahürlerini içerir.

Bu sahneden çıkarılabilecek birkaç kilit noktayı toplamak gerekirse; Ay-Toldı, ast konumunda olmasına rağmen stratejik bir zekâ ile inisiyatifi ele almıştır. Hükümdarı *dolaylı yoldan* test etmiş, hatta provoke etmiş; böylece kendi değerini ispatlama fırsatı yaratmıştır. Bu açıdan bakıldığında Ay-Toldı'nın üslubu, bir otorite oyunudur: Vezir ve hükümdar, karşılıklı olarak güç ve bilgelik ölçüşmüşlerdir (Yıldızlı, 2023, s. 204). Pasif-agresif yaklaşım, Ay-Toldı'ya bu oyunda üstünlük sağlamıştır çünkü doğrudan saygısızlık etmeden hükümdarı *rahatsız edip düşündürmeyi* başarmıştır. Ay-Toldı'nın kullandığı dilsel araçlar arasında atasözleri, meseller, kinayeli ifadeler ve soru cümleleri önemli yer tutar. Hükümdara doğrudan “Suçum varsa söyle, yoksa bana niye kızsarsın?” demek yerine, evrensel bir kuralı atasözü biçiminde dile getirmesi, hem kendi tavsiyesini nesnel ve evrensel bir ilkeye dayandırarak meşrulaştırır, hem de sözlerinin hükümdarın şahsına yönelmiş bir kinaye olarak algılanma riskini azaltır. Bu durum, tehdit potansiyelini azaltmak amacıyla, ifadenin kişisel bir yargı olmaktan çıkarılıp evrensel bir ilke biçiminde sunulmasıyla oluşturulan, klasik bir off-record (kayıt dışı) nezaket stratejisi örneğidir (Sapitri vd., 2019, s. 116). Ay-Toldı bu sanatı ustalıkla icra eder. Ancak bu tür dolaylılık, aynı zamanda *yorum riskini* de beraberinde getirir; nitekim Kün-Togdı ilk anda daha da sinirlenmiştir. Ay-Toldı'nın beden dili (topa oturma, göz yumma, yüz çevirme) iletişimin parçasıdır ve bunlar sözlü iletişimi destekleyen veya provoke eden unsurlar olmuştur. Göstergibilimsel açıdan, bu beden dili unsurları Ay-Toldı'nın mesajının önemli bir bölümünü teşkil eder. Özellikle topun metaforik kullanımı, Eski Türk edebiyatında nadir görülen türden yaratıcı bir iletidir. Bu inovatif yaklaşım, Yusuf Has Hâcib'in didaktik mesajları somut sembollerle zenginleştirme eğilimini gösterir. Ay-Toldı'nın pasif-agresif yönteminin sonunda, karşı tarafın (hükümdarın) mesajı anlaması ve aralarındaki iletişimin daha sağlıklı bir zemine oturması hedeflenmiştir. Nitekim Ay-Toldı, sonunda maksadını izah edip hükümdarı ikna etmiş; böylece güven ilişkisi tesis edilmiştir. Bu açıdan pasif-agresif strateji bir işe yaramış görünmektedir. Ancak bu strateji risklidir; zira iletişim kazası ihtimali yüksektir ve karşı taraf sabırsız veya anlayışsız ise ilişkiye zarar verebilir. Yusuf Has Hâcib, karakterlerini idealize ettiği için, nihayetinde hükümdar erdemli çıkmış ve anlayış göstermiştir. Bu, eser içinde bir *öğrenme* anıdır: Kün-Togdı, Ay-Toldı'dan devlet idaresine dair önemli bir ders almıştır. Ay-Toldı'nın *bilge vezir* olarak konumu perçinlenmiştir.

2.2. Dilde Nezaket ve İmalı Öğütler: Ay-Toldı'nın Dil Hakkındaki Nutku

Ay-Toldı'nın pasif-agresif bilgelik üslubunun bir diğer örneği, eserde daha sonra geçen dil ve sözün önemi konulu söylevinde bulunabilir. *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı, Kün-Togdı'ya dilin faziletleri ve sakıncaları hakkında uzun bir öğüt verir (Arat, 1959, s. 80⁹⁵⁵⁻⁹⁷⁶). Bu bölüm, içerik itibarıyla doğrudan didaktiktir; Ay-Toldı sanki bir öğütname yazarı gibi dilini tutmanın erdeminin över, gevezeliğin zararlarını anlatır. Yüzeyde bakıldığında bu sözler pasif-agresif değil,

oldukça açık bir nasihat türündendir. Ancak bu nasihatın bağlamına ve öncesindeki diyaloga baktığımızda, Ay-Toldı'nın yine *dolaylı mesajlar* içerdiğini görebiliriz.

Bölümün başlangıcında Kün-Togdı, Ay-Toldı'yı bir gün huzuruna çağırır ve Ay-Toldı'nın sessiz sedasız beklediğini fark eder. Ay-Toldı, hükümdarın işaret ettiği yere ağırbaşlılıkla oturup gözünü yere dikerek suskun durur (Arat, 1959, s. 80⁹⁵⁶⁻⁹⁵⁷). Bunun üzerine Kün-Togdı merakla sorar: “Ay-Toldı, neden konuşmazsın, ne oldu sana?” (Arat, 1959, s. 80⁹⁵⁷). Bu soru, aslında Ay-Toldı'ya verilen bir sözdür; yani hükümdar onun konuşmasını istemektedir. Ay-Toldı'nın cevabı son derece dikkat çekicidir: “Ey beyler beyi, kul beyin yüzünü görünce ne diyeceğini şaşırır. Hükümdar ne söyleyeceğini henüz buyurmadı; sormadan ne arz edeyim?” (Arat, 1959, s. 80⁹⁵⁸⁻⁹⁵⁹). Bu cümleler derin bir tevazu kisvesi altına gizlenmiş *nezaket kınamaları* içerir. Ay-Toldı, birinci cümlede kendini “kul” ve hükümdarı “beylerin beyi” olarak yüceltip saygısını sunuyor gibi görünür. Fakat aynı cümlede “Kul, beyin yüzünü görünce ne diyeceğini şaşırır.” diyerek, kendisinin neden sessiz kaldığını sözüm ona açıklamaktadır: “Efendimin heybeti karşısında nutkum tutuldu.” Bu, bir saray ortamında beklenen mütevazı bir davranıştır ve hükümdarın hoşuna gidebilecek bir övgüdür. Ancak ikinci cümlede Ay-Toldı meseleyi asıl noktasına getirir: “Hükümdar bana ne konuşacağımı buyurmadı ki, ben ne söyleyeyim.” Bu ifade, aslında *hafif bir serzeniş* tonuna sahiptir. Zira Kün-Togdı Ay-Toldı'yı çağırıp “konuş” demiş olsa da Ay-Toldı daha spesifik bir konu veya soru beklediğini dile getirir. Bu yaklaşım, saray adabında da karşılığı olan bir durumdur: Rastgele konuşmamak, her şeyi hükümdarın iznine bağlamak. Ay-Toldı bu hâliyle çok itaatkâr görünebilir; ama satır arası anlamı şudur: “Siz bana genel olarak *konuş* diyorsunuz ama tam olarak ne hakkında konuşmamı istediğinizi belirtmediniz. Ben de devletli emretmeden konuşmam.” Bu tutum, Ay-Toldı'nın önceki sahnede de gördüğümüz *kendi sınırlarını bilerek karşı tarafı yönlendirme* stratejisinin bir devamıdır. Yani Ay-Toldı demek istiyor ki: *Benden bir konuda fikrimi duymak isterseniz, önce o konuyu açın.* Aksi hâlde “her konuda konuşmaya başlayan” kişi boşboğaz yerine konur. Nitekim hemen sonraki beyitler tam da bunu söylüyor:

Bilgili kişinin sözünü dinle, itiraz etme; sana sorulmadan söz söyleme. Birini, gerçekten lüzum görüp çağırırlarsa, önce ev sahibi söze başlar. Kendisine bir şey sorulmadan söze başlayan kişiye biri ‘hayvan’ derse doğru söylemiş olur. Yine bil ki, kendisine sorulmadan beylerin huzurunda konuşan adam delidir, ahmaktır. (Arat, 1959, s. 80⁹⁶⁰⁻⁹⁶³)

Bu sözler tamamen genel hikmet formunda olsa da açıkça *Ay-Toldı'nın kendi tutumunu gerekçelendiren* ifadelerdir. Ay-Toldı âdeta hükümdara şunu anlatır: “Bak, bilgiler ne demiş: Söz, sorulmadan söylenmez; hele beylerin yanında izinsiz konuşan ahmak sayılır. Ben asla böyle saygısızlık etmem.” Bu, Ay-Toldı'nın kendini övmesi gibi de görülebilir ama aslında kendini *savunma* şeklindedir. Hükümdar neden sessiz kaldığını sorduğunda Ay-Toldı da “kural budur” diyerek savunmasını yapar. Bu savunma esnasında kullandığı üslup ise pasif-agresif sayılabilecek kadar sert imalar içeriyor: “Soran olmadan konuşana hayvan derler” (Arat, 1959, s. 80⁹⁶²) demek, başlı başına ağır bir sözdür. Elbette Ay-Toldı bunu herhangi bir şahsa yöneltmez; genel bir kural olarak söyler. Ancak yine de hükümdarın yanında yüksek sesle dile getirilmesi bile riskli bir ifadedir. Burada Ay-Toldı belki de dolaylı yoldan bir mesaj daha veriyor: *Bazen çok konuşanların değeri düşer, bunu herkes bilir.* Bunun muhatabı kesin olarak bilmemekle birlikte belki hükümdarın çevresindeki dalkavuk tiplerdir veya belki hükümdarın bizzat kendisidir. Ancak Ay-Toldı'nın genel olarak *dili tutmayı* övmesi, kendisinin ölçülü bir danışman olacağını vurgulaması anlamına gelirken; dolaylı olarak “Ben lüzumsuz yere konuşmam, her sözüm yerindedir.”

iddiasını da içerir. Bu da pasif bir kendini yüceltme stratejisidir diyebiliriz (Elmas, 2012, s. 13-18).

Kün-Togdı, Ay-Toldı'nın bu öğütlerine hak verir görünür ancak yine de tam susmanın imkânsızlığından dem vurur. “Sözünü anladım ama yaşayan insanın hiç konuşmaması mümkün değil.” (Arat, 1959, s. 81₉₆₈) ve 969-971’de “Ancak iki türlü insan konuşmaz: ya bilgisizdir ya dilsiz; dilsiz zaten konuşamaz, bilgisiz de aslında çok konuşur, o yüzden susamaz; oysa bilgili kişi diline hâkim olmalı.” (Arat, 1959, s. 81₉₆₉₋₉₇₀) diyerek bir paradoksu dile getirir. Bu sözlerde hükümdar yine dolaylı olarak Ay-Toldı’ya “Sen susuyorsan ya dilsizsin ya da fazla mı bilgilisin?” şeklinde bir imada bulunur. Fakat nihayetinde o da “Bilgili kişi diline hâkim olmalı.” diyerek Ay-Toldı’nın tezini onaylar. Bu diyalog, Ay-Toldı’nın kışkırtıcı bir üslupla değil, daha ziyade öğretici bir tonla hükümdarı etkilediği bir örnektir. Ay-Toldı burada pasif-agresif değil de *pasif-didaktik* bir tavır içindedir. Sükûneti ve ölçülü sözleriyle kendi doğrularını kabul ettirir.

Ay-Toldı’nın dil ve söz konusundaki nutku uzundur; 964-975 arası beyitlerde ardı ardına metaforlar ve nasihatler sıralar:

Kızıl dil ömrü kısaltır, selamet istersen dilini tut. Diline hâkim olan insan huzur bulur. Kara başın (insanın veya liderin) düşmanı kızıl dildir; nice başlar yemiştir. Başını kurtarmak istersen dilini koru; her gün dilin başını belaya sokar. Bilgili kişinin sözü yer için su gibidir; su verilince toprak nimet verir. Bilginin sözü tükenmez; akarsu kesilmez. Bilgisiz kişinin gönlü kum gibidir; nehir aksa dolmaz, oradan ot bitmez. (Arat, 1959, s. 80-81₉₆₄₋₉₇₅)

Bu sözlerin hepsi, *Kutadgu Bilig*’in genel öğütleri olarak değerlendirilebilir. Ancak bunların Ay-Toldı’nın ağzından çıkması ve Kün-Togdı’ya söylenmesi, gene de bir duruma işaret eder: Muhtemelen Yusuf Has Hâcib, bir hükümdarın en çok dikkat etmesi gereken hususlardan birinin dili ve sözü olduğunu vurgulamak istemiştir. Bunu da Ay-Toldı gibi bilge bir vezirin dilinden aktarmıştır. Dolayısıyla Ay-Toldı’nın pasif-agresif yönü burada *dolaylı eleştiri* boyutundadır (Peng, 2020, s. 11). Ay-Toldı, doğrudan “Şu hatayı yaptınız.” demez; bunun yerine bu genel dil nutkunu irad ederek hükümdarın kendisinin pay çıkaracağı bir zemin hazırlar.

Nitekim bu konuşmadan hemen sonra hükümdar Kün-Togdı, Ay-Toldı’ya kısmen itiraz eden sorular sorar, dilin bazen kullanılması gerektiğini söyler ve “Hiç konuşmamak olmaz, iki türlü insan konuşmaz: bilgisiz ya da dilsiz.” (Arat, 1959, s. 81₉₆₉) diyerek bir denge arayışına girer. Ay-Toldı da buna cevaben yeniden vurgular: “Dil zararı insanın yaşamına mal olur; ama elbette insan yaşadıkça konuşacak, sadece gerektiğinde konuşup gereksiz sözleri yutmak lazım.” (Arat, 1959, s. 81₉₇₆₋₉₇₇). Bu karşılıklı fikir teatileri gösterir ki Ay-Toldı ile Kün-Togdı, *kibar bir münazara* içindedirler. Burada artık açık bir pasif-agresif gerilim yoktur; çünkü Ay-Toldı fikirlerini dolaylı da olsa beyan etmiş ve hükümdar bunu tartışmaya dâhil olmuştur. Yani Ay-Toldı’nın stratejisi bir kez daha kazanmıştır. Konuyu o belirlemiş ve hükümdarı kendi söylemek istediklerini dinlemeye ve üzerine düşünmeye sevk etmiştir.

Ay-Toldı’nın dil üzerine inşa ettiği söylev, onun nezaket stratejilerini sözlü öğüt biçiminde yapılandığı temsili bir örnek olarak değerlendirilebilir. Bu bölümde gözlemlenen pasif-agresif söylem, eserin ilk kısmındaki çatışmacı tonun aksine, daha çok üstü örtük bir yönlendirme ve dolaylı rehberlik biçiminde tezahür eder. Ancak, hiyerarşik olarak kendisinden daha üst bir konumda bulunan Kün-Togdı’ya yönelik bu denli yoğun nasihat içeren söylem, doğrudan ifade edilmese de dolaylı bir eleştiri mahiyetindedir. Zira bu yapı, hükümdarın da öğrenmeye ve yönlendirmeye ihtiyaç duyan bir figür olarak temsil edildiğini vurgular. Ay-Toldı

bu durumu açıkça dile getirmese de sunduğu her veciz ifade, Kün-Togdı'nın kendi davranışlarını gözden geçirmesine zemin hazırlar. Bu yönüyle söylev, yalnızca didaktik bir içerik sunmaz; aynı zamanda karşı tarafta öz değerlendirme ve dönüşüm oluşturan pragmatik bir işlev üstlenir. Nitekim Kün-Togdı'nın, Ay-Toldı'nın önerilerini takdir etmesi ve bu öğütlerden daha fazla yararlanma yönünde bir tutum geliştirmesi, bu stratejinin etkili biçimde işlediğini gösterir. Söylev sonrasında Ay-Toldı'nın vezirlik görevini artan bir başarıyla sürdürmesi ve ölümüne dek devlet hizmetine devam etmesi, bu karşılıklı iletişim biçiminin siyasal işlevselliğini pekiştirir. Hükümdarın, Ay-Toldı'nın değerini takdir ettiğini gösteren tavırları ise, dolaylı eleştirinin ve nezaket stratejilerinin kurumsal düzeyde ne şekilde karşılık bulduğunu gözler önüne serer.

2.3. Bilinçli Çelişkiler ve İronik Vurgular

Ay-Toldı'nın söylemleri incelenirken dikkat çeken bir teknik de bilinçli çelişki veya paradoksal ifade kullanımının mevcut olmasıdır. Bu, pasif-agresif stratejinin bir parçası olarak görülebilir; zira bazen bir düşünceyi karşı tarafa kabul ettirmek veya onu düşündürmek için onu çelişkili bir biçimde sunmak etkili olabilir. Ay-Toldı'nın kimi sözlerinde, ilk bakışta kendi içinde tutarsız gibi gözükse ama derin düşününce anlam kazanan ifadeler yer alır. Bu alt bölümde, Ay-Toldı'nın dilinde rastlanan bu gibi incelikli çelişkilere ve ironik vurgulara değineceğiz.

Yukarıda değindiğimiz dil konulu diyalogda bunun bir örneği vardı: Hükümdar “Ancak bilgisiz veya dilsiz kişiler konuşmaz.” derken, hemen ardından “Bilgisizin dili de sözünü saklayamaz.” (Arat, 1959, s. 81⁹⁷⁷) diyerek sanki kendisiyle çelişen bir ifade kullanmıştır. Aslında bu söz, derinlemesine bakınca çelişki değil, bir nükte içerir: Yani “Hiç konuşmayan ya dilsizdir ya da cahilin suskun kalması da bilgisizliktendir; fakat zaten cahil de genelde boş konuşur, ağzında filtresi yoktur.” Bu, hükümdarın kendi oluşturduğu bir paradokstur. Ay-Toldı da benzer biçimde, gerektiğinde *nüktedan bir çelişkiyi* muhatabının yüzüne vurabilir. Örneğin, ilk karşılaşma sahnesine dönersek, Ay-Toldı'nın top metaforunu açıklarken hükümdara söylediği “Bu hareketimi anlamam gerekirdi.” (Arat, 1959, s. 58⁶⁵⁸) sözü bir nezaket sınırlarını aşan ironik vurgu içerir. Zira normalde bir vezir, *hükümdarına* “Bunu zaten anlamamız gerekirdi, anlamadıysanız ben ne yapayım.” imasında bulunamaz. Ay-Toldı ise bunu son derece kibar cümle yapısıyla, gülümseyerek söylemiş ve hükümdar da bu sefer alınganlık göstermemiştir (zira artık Ay-Toldı'nın niyetini çözmüştür). Bu, Ay-Toldı'nın iletişimde yarattığı çelişkili durumun normalleştiği andır. Yani önceki çatışma çözüldükten sonra, Ay-Toldı-hükümdar ilişkisi öyle bir noktaya gelir ki Ay-Toldı, hükümdara küçük dokundurmalar yapabilir hâle gelir ve bu bir sorun yaratmaz. Bu belki de *kazanılmış bir imtiyazdır*: Bilge vezir, hükümdarın dostane uyarıcısı rolünü edinmiştir. *Kutadgu Bilig*'de bu noktadan sonra Kün-Togdı, Ay-Toldı'nın sözlerine tam güven duymaya başlar ve onu incitmez; tam tersine onu takdir eder. Metinde Ay-Toldı'nın ölümüne kadar geçen kısımda ciddi bir fikir ayrılığı veya gerilim görülmez. Bu da Ay-Toldı'nın önceki pasif-agresif tarzının artık gerekmediği, çünkü misyonunu tamamladığı şeklinde yorumlanabilir.

Ancak Ay-Toldı'nın pasif-agresif bilgelik mirası, o ölünce de bitmez; *oğlu Ögdülmiş* bu mirası devralır. Ay-Toldı'nın ölümünden sonra vezirlik makamına gelen Ögdülmiş (ki Ay-Toldı'nın öğütleriyle yetişmiş genç bir bilgedir), bir yerde babasına layık bir şekilde hükümdarı yönlendirmeye devam eder. Ögdülmiş ile hükümdar arasındaki diyaloglar da incelenmeye değerdir, fakat bu çalışmanın kapsamını aştığından detaya girilmeyecektir. Yine de kısaca belirtelim: Ögdülmiş'in, babası Ay-Toldı'nın ölüm haberini aldıktan sonra hükümdarla girdiği diyaloglarda da *örtük mesajlar* vardır. Ögdülmiş yas tutarken hükümdarın onu teskin etmesi (Arat, 1959, 451⁶³⁰⁴⁻⁶³¹⁰) ve ardından Ögdülmiş'in Oğdurmış'ı (hakikati temsil eden zahidi)

tavsiye etmesi sürecinde, Yusuf Has Hâcib yine karakterlere karşılıklı imalarla dolu sözler söyler. Bu durum bize şunu gösterir: *Kutadgu Bilig*, genel olarak diyaloglarında örtük anlam kullanımını seven bir eserdir. Ay-Toldı bunun en bariz temsilcisi olsa da diğer karakterler de yeri geldiğinde dolaylı anlatımlara başvururlar. Bu, eserin edebî üslubunun bir parçasıdır.

Ay-Toldı'nın sözleri, hiçbir zaman sadece *bir* anlam taşımamaktadır. Her zaman bir görünen anlam, bir de görünmeyen arka plan mevcuttur. Ay-Toldı aklından geçen düşünceleri veya hükümdarla ilgili eleştirilerini asla doğrudan dile getirmez; fakat bunları bütünüyle de bastırmaz, mutlaka bir yolunu bulup dolaylı şekilde ifade eder. Bu bazen bir sembolik nesne (top), bazen bir atasözü veya mesel, bazen bir kinayeli soru, bazen de sadece bir suskunluk veya jest şeklinde olabilir. Bu nedenle Ay-Toldı, *Kutadgu Bilig*'de pasif-agresif iletişimin en eski örneklerinden birini sunan karakter olarak değerlendirilebilir. Onun iletişim tarzı, modern iletişim teorileriyle de uyumlu şekilde analiz edilebilmiştir: Ay-Toldı'nın söylemleri Brown ve Levinson'ın tarif ettiği negatif nezaket stratejileriyle örtüşmekte, Searle'ün tanımladığı dolaylı söz eylemlerinin tipik bir temsilini göstermekte, Grice'ın iş birliği ilkesine zaman zaman meydan okumakta (ama bunu bilinçli yapıp daha yüksek bir hedefe hizmet etmekte) ve edebî anlamda da ironinin, kinayenin, mecazın başarılı örneklerini içermektedir.

3. Karşılaştırmalı Çözümleme: Klasik Türk Edebiyatında Dolaylı Söylem

Ay-Toldı'nın *Kutadgu Bilig*'de sergilediği pasif-agresif bilgelik üslubu, dönemin dil ve kültür ortamından bağımsız düşünülemez. Bu nedenle, aynı dönemde veya civarında yazılmış diğer klasik Türkçe eserlerde benzer söylem tekniklerinin izlerini aramak yerinde olacaktır. Özellikle Yusuf Has Hâcib'in çağdaşı sayılabilecek Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eseri (1072-74) ile Yusuf'tan takriben yarım yüzyıl sonra kaleme alınan Edib Ahmed Yükneki'nin *Atabetü'l-Hakâyık* (12. yy. başları) eseri, dil malzemesi açısından değerli karşılaştırma imkânı sunar.

Dîvânu Lugâti't-Türk, her ne kadar bir sözlük olsa da içinde yüzlerce atasözü (sav) ve deyim barındırır. Bu atasözleri, Türk halkının o dönemdeki toplumsal değerlerini, zihniyetini ve iletişim tarzını yansıtır. İncelendiğinde görülür ki, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan birçok sav, *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı'nın dile getirdiği hikmetlerle paralellik gösterir. Örneğin Ay-Toldı'nın dil hakkında söylediği “Kızıl dil kara başın düşmanıdır, nice başlar yemiştir.” (Arat, 1959, s. 80⁹⁶⁶) mealindeki söz, bir atasözü olarak *Atabetü'l-Hakâyık*'ta da benzer biçimde geçmektedir: “Boşboğaz dil, karşı konulmaz bir düşmandır; dilini başıboş bırakma, sıkı tut. Dilin açtığı yara, ok yarasından beterdir, kapanmaz.” (Arat, 1992, s. 87¹³⁷⁻¹⁴⁰). Bu, şunu gösterir: Gerek Yusuf Has Hâcib gerek Edib Ahmed, muhtemelen halk arasında yaygın olan sözlü kültür öğütlerini eserlerine yansıtmışlardır. Dolayısıyla Ay-Toldı'nın sözlerinin pek çoğu, aslında döneminin ortak bilgelik mirasının parçasıdır. Ancak Yusuf Has Hâcib'in yeniliği, bu ortak bilgelik sözlerini dramatik bir diyalog içinde kullanarak karakterlerine söyletmesidir. Yani, *anonim* bir atasözü, Ay-Toldı'nın ağzında belirli bir amaçla, belirli bir kişiye karşı yöneltilmiş *araç* hâline gelir. Bu, edebî bir inceliklerdir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki savlar ise bağlam dışı, genelleyici ifadelerdir. Onların arkasında bir pasif-agresif durum tespit etmek zordur, çünkü muhatapları belli değildir. Oysa *Kutadgu Bilig*'de aynı özdeyiş, bir iletişim eylemine dönüşmektedir.

Atabetü'l-Hakâyık, biçim ve içerik olarak *Kutadgu Bilig*'in devamı sayılabilecek öğüt kitabıdır. Ancak üslup olarak daha sadedir; alegorik karakterler içermez, doğrudan doğruya didaktik manzumelerden oluşur. *Atabetü'l-Hakâyık*'ta da dil, akıl, bilgi, alçak gönüllülük gibi erdemler uzun uzun övülür ve zıt kavramlar yerilir. Bu eserle *Kutadgu Bilig* arasındaki fark, Ay-Toldı gibi bir karakterin yokluğudur. Edib Ahmed, öğütlerini kendi anlatıcı sesiyle verir; Yusuf Has Hâcib ise bunları karakterlerinin diyaloglarına yedirir. Pasif-agresif üslup açısından, *Atabetü'l-Hakâyık*'ta pek örnek bulamayız; çünkü orada mesajlar zaten açıkça ve otoriter bir tonla verilir. Örneğin, *Atabetü'l-Hakâyık*'ta “Kibir elbisesini giyindiysen hemen üzerinden at; halka karşı göğsünü kabarttıysan dilini hemen düzelt.” (Arat, 1992, s. 92²⁷⁷⁻²⁷⁸) gibi doğrudan uyarılar vardır. Bu, *Kutadgu Bilig*'in diyaloglarındaki incelikten uzaktır; hitap daha geneldir ve serttir. Bu da gösterir ki Yusuf Has Hâcib, mesajlarını dolaylı aktarma konusunda daha “edebi” bir yol seçmiştir. Muhtemelen bu, eserin saray ortamına sunulmuş olmasından da kaynaklanır: Bir hükümdara doğrudan ders vermek yerine, bunu bir hikâye içindeki vezir karakter aracılığıyla yapmak daha makbul olmuştur.

Yine de *Atabetü'l-Hakâyık*'tan *Kutadgu Bilig*'e tema ve söylem geçişleri mevcuttur. Yukarıda atıfta bulunduğumuz dil ile ilgili pasaj bunlardan biridir. Orada da “Gevezelik eden dil... bir gün başa beladır.” denilir (Arat, 1992, s. 87¹³³⁻¹³⁶). Bu söz, Ay-Toldı'nın Kün-Togdı'ya söylediği nasihatle neredeyse aynıdır. Fark şudur: Ay-Toldı bunu söylerken bir durumun parçası olarak, belki birilerine ince gönderme yaparak söyler; *Atabetü'l-Hakâyık* ise bu sözü genel doğruluk olarak yazar. Pasif-agresiflik unsuru, *Atabetü'l-Hakâyık*'ta yok denecek kadar azdır. Edib Ahmed'in üslubu açık, sert ve doğrudandır. Yusuf Has Hâcib ise diplomatik, yumuşak ama bir o kadar da derin vurucudur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Ay-Toldı, Yusuf Has Hâcib'in kendi sesine de tercüman olan bir karakter gibidir (Yıldızlı, 2023, s. 205). Nitekim bazı araştırmacılar Ay-Toldı'nın şahsında Yusuf Has Hâcib'in kendisini betimlediğini dahi öne sürmüşlerdir. Eğer öyleyse, Yusuf Has Hâcib'in kişiliğini de bu pasif-agresif bilgelik üslubu ile özdeşleştirebiliriz.

Kutadgu Bilig'i takip eden yüzyıllarda Türk-İslam edebiyatında giderek daha fazla Arap-Fars etkisiyle yazılan pend-nâme (öğütname) tarzı eserlerde de dolaylı anlatım geleneğinin sürdüğünü görüyoruz. Örneğin 13-14. yüzyıllarda Anadolu sahasında kaleme alınan *Garibnâme* (Noyan, 1998, s. 414) veya *Kabusname* (Gökyay, 1966, s. 116-117) tercümelerinde, öğütler genelde “Ben demiyorum, büyükler demiş ki...” formülüyle verilir. Bu aslında *yetkiyi otoriteden alma* stratejisidir. Kendi fikrini değil de “eskilerden bir söz” aktararak söyleme, muhatabın savunmasını düşürür. Ay-Toldı da aynı tekniği kullanmıştır; atasözü aktarmak suretiyle sanki “Bu benim fikrim değil, ortak kanaat.” diyerek kendi düşüncesini meşrulaştırmıştır. *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Atabetü'l-Hakâyık* gibi eserlerde bolca bulunan atasözlerinin *Kutadgu Bilig*'deki işlevi tam da budur: Anlamı güçlendirmek ve kişiselleştirmeden evrenselleştirmek.

Kutadgu Bilig'in öyküsel yapısı, benzer alegorik çerçeveler kullanan bazı klasik eserlerle karşılaştırılarak daha belirgin hâle getirilebilir. Bu bağlamda İran edebiyatında Sâdî'nin *Bostan* ve *Gülîstan* (Bilge, 1980, s. 41-42) adlı eserleri örnek olarak zikredilebilir. Söz konusu metinlerde padişah ile vezir arasındaki diyaloglar, didaktik mesajların küçük parçalara bölünerek sunulduğu, öğüt temelli kısa hikâyeler biçiminde aktarılır. Bu anlatılarda da vezirlerin dolaylı yoldan hikmet sergilediği sahneler sıkça rastlanır. Ancak Türk edebiyatının kendi geleneği içinde değerlendirildiğinde, benzer bir ince vezir-hükümdar diyalektiğinin yalnızca *Kutadgu Bilig* örneğinde bu denli rafine biçimde kurulduğu görülür. Ne *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde ne de

Orhun Yazıtları gibi daha erken tarihli metinlerde böylesine temsili, alegorik ve ölçülü bir yönlendirme ilişkisi kurulmuştur. Özellikle *Orhun Yazıtları*, doğrudan övgü ve eleştirilerle örülüdür; Bilge Kağan'ın halka ve beylerine seslenirken kullandığı "Aç milleti tok ettim, çıplak milleti giydirdim." gibi ifadeler, açık sözlü ve övünge bir retoriğin göstergesidir. Oysa Yusuf Has Hâcib, çok daha rafine bir edebî düzlemde, "söyleyip de söylememe" sanatını ustalıkla uygulayarak farklı bir anlam katmanı inşa etmiştir. Bu üslup, büyük ihtimalle İslam kültürüyle temas sürecinde Türk yazınına dâhil olan yeni ifade biçimlerinden biridir. Ancak burada dikkat çeken nokta, söz konusu dolaylı ve incelikli anlatım tarzının yalnızca kültürel değil, yapısal bir temele de dayandığıdır. *Kutadgu Bilig*, Türk edebiyatında türünün ilk örneklerinden biri olan, kurmaca karakterlere ve olay örgüsüne dayalı ciddi bir mesnevi olarak kaleme alınmıştır. Yusuf Has Hâcib, "kutlu olma bilgisi"ni temsil eden dört temel kavramı kişileştirerek alegorik karakterler hâline getirmiş, bu figürleri bir anlatı çatısı altında karşılıklı konuşturmak suretiyle eseri kurgulamıştır (Barutçu-Özönder, 2018, s. 179). Diyaloglara dayalı bu kurgu ve temsili anlatım biçimi, önceki Türkçe metinlerde görülmeyen ölçüde bir söylem derinliği ve dolaylı ifade imkânı yaratmıştır. Öte yandan, bu incelikli üslubun oluşumunu yalnızca İslam kültürüne bağlamak yeterli olmayabilir. Şüphesiz Yusuf Has Hâcib'in yaşadığı Karahanlılar devri İslami muhit, onun Arap ve Fars edebiyatlarındaki zengin edebî gelenekle ve mazmun incelikleriyle tanışmasına imkân vermiştir (Barutçu-Özönder, 2018, s. 180); zira klasik şiir estetiğinde bir durumu açıkça söylemek yerine ipuçlarıyla dolaylı ve zarif biçimde ifade etme geleneği (*mazmun anlayışı*), bu dönemde Türk yazarlarınca da örnek alınmaya başlamıştır (Akün, 1994, s. 422). Ancak *Kutadgu Bilig*'in çağdaşı diğer Türkçe eserlerin (örneğin Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü veya Edib Ahmed Yükneki'nin *Atabetü'l-Hakâyık*'ı) kurmaca niteliği taşımayan, daha doğrudan didaktik metinler olduğu unutulmamalıdır; bu eserlerde *Kutadgu Bilig*'deki gibi ince ve dolaylı bir üslup görülmez. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib'in üslubunu sadece İslami etkiyle açıklamak yerine, eserin kurgusal türde olmasının getirdiği imkânlarla birlikte değerlendirmek daha uygundur. Ayrıca İslamiyet öncesi Budist Uygur edebiyatının benzer bir üslup geliştirip geliştirmede meselesi de dikkate değerdir. Bilinen Uygurca metinlerin çoğu çeviri veya dinî-didaktik içerikli olduğundan anlatım teknikleri nispeten sade görünmektedir; yine de bu metinlerin dolaylı anlatım açısından incelenmesi, *Kutadgu Bilig*'de görülen üslup yeniliğinin ne ölçüde İslam kültürüyle geldiğini, ne ölçüde kurmaca türün doğasından kaynaklandığını ortaya koyacaktır (Barutçu-Özönder, 2018, s. 179-180). Nitekim Kur'an tefsir geleneğinde ve Arap-Fars edebiyatında yer alan ince mazmunlar, Türk şair ve yazarlarına önemli ölçüde ilham vermiştir. Yusuf Has Hâcib de bu mazmun geleneğini, yerli söz geleneğiyle harmanlayarak Türkçede türünün ilk örneklerinden biri olan özgün bir siyasetname ortaya koymuştur. *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı karakteri aracılığıyla sergilenen pasif-agresif bilgelik tarzı, bu kültürel ve türsel harmanın belki de en dikkate değer çıktılarının biridir.

Kutadgu Bilig'deki Ay-Toldı figürünün dil ve söylem özellikleri, diğer klasik Türkçe eserlerle karşılaştırıldığında daha diyalogik, dramatik ve stratejik bir görünüm arz eder. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Atabetü'l-Hakâyık* gibi eserler bize dönemin dilsel atasözü hazinesini verirken, *Kutadgu Bilig* bu hazinenin dramatize edilmiş kullanımını gösterir. Ay-Toldı, bu yönüyle sadece kendi dönemi için değil, genel olarak Türk kültüründe bilge danışman prototipi olarak da değerlidir. Onun halefleri sayılabilecek diğer edebî vezir karakterleri (örneğin Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sindeki ideal vezir imajı, Ali Şîr Nevâî'nin bazı eserlerindeki bilge kişiler vs.) Ay-Toldı'nın gölgesini taşırlar. Ancak pasif-agresif iletişim boyutuyla bakarsak, Ay-Toldı kadar incelikli bir karakterin tekrar ortaya konulması zor bulunur.

4. Sonuç

Bu çalışmada, *Kutadgu Bilig*'in temel karakterlerinden bilge vezir Ay-Toldı'nın söylemleri detaylı bir biçimde incelenmiş; bu söylemlerdeki pasif-agresif nitelikteki bilgelik örüntüleri ortaya konulmuştur. Pasif-agresif bilgelik ifadesiyle kastedilen, Ay-Toldı'nın devlet yönetimine dair öğüt ve eleştirilerini *dolaylı, imalı ve örtük* biçimlerde dile getirmesi; muhatabı olan hükümdar Kün-Togdı'yı doğrudan karşısına almadan, fakat onu etkileyecek ve gerektiğinde davranışlarını düzeltmesini sağlayacak şekilde iletişim kurmasıdır. Yapılan çözümleme sonucunda şu temel sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Ay-Toldı, bir iletişim stratejisti olarak resmedilmiştir: Onun hükümdarla ilk karşılaşmasından itibaren sergilediği davranışlar ve konuşmalar, rastgele değil bilinçli bir planın parçasıdır. Ay-Toldı, hükümdarı *kendine has yöntemlerle* sınar, dener ve sonunda da etkiler. Bu yöntemlerin başında dolaylılık gelir. Ay-Toldı'nın hemen hemen her önemli sözü, birden fazla katmanda anlam taşımaktadır. Örneğin, top üzerinde oturması ve hükümdarın güler yüzüne karşı gözlerini yumması gibi jestleri, sözsüz birer pasif-agresif iletişim örneğidir. Bu jestlerle Ay-Toldı hiçbir şey söylemeden çok şey anlatmıştır. Yine, hükümdara sorduğu soru ve aktardığı atasözü yoluyla “Kusurum yoksa bana niye kızyorsun?” demesi, incelikle örtülmüş bir sitem olarak amacına ulaşmıştır. Bütün bunlar gösterir ki Ay-Toldı, dilsel ve dil dışı unsurları bir arada kullanarak, üstü olan hükümdarı etkileme sanatında usta bir portre çizmektedir. Bu portre, Yusuf Has Hâcib'in ideal vezir tipine dair görüşlerini de yansıtır: Vezir, sadece bilge ve ahlaklı değil, aynı zamanda nüktedan, politik ve psikolojik olarak da maharetli olmalıdır.

2. Pasif-agresif söylem, eserde bir çatışma değil öğrenme aracı olarak işlev görür: Günümüz anlayışında pasif-agresif davranış genelde iletişim problemlerine yol açan olumsuz bir tavır olarak kabul edilir. Oysa *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı'nın pasif-agresif üslubu, nihayetinde yapıcı bir sonuca hizmet eder. Hükümdar Kün-Togdı, ilk başta bu imalı tavırlara öfkelenirse de neticede Ay-Toldı'nın vermek istediği mesajı alır ve bundan istifade eder. Aralarındaki ilişki daha sağlam bir hâle gelir: Artık birbirlerini anlamış ve güven tesis etmiş durumdadırlar. Bu bakımdan Yusuf Has Hâcib, metinde kontrollü bir pasif-agresif etkileşimin, doğru kişiler arasında olumlu sonuç verebileceğini gösterir gibidir. Bu sonuç elbette idealize edilmiştir; gerçek hayatın her durumunda geçerli olmayabilir. Fakat eserin vermek istediği öğüt şudur: *Akıllı yönetici*, dolaylı da olsa eleştiriye kavrayabilmeli, ondan ders çıkarabilmelidir. *Akıllı danışman* ise, doğrudan eleştirerek tepki toplamak yerine, muhatabının onurunu zedelemekten ama gerçeği de eğip bükmeden söylemenin yolunu bulmalıdır. Ay-Toldı ile Kün-Togdı'nın etkileşimi, işte bu iki taraflı ideali hayata geçirir. Bu ideal, günümüz yöneticileri ve danışmanları için de geçerli evrensel bir temadır.

Tablo 1: Ay-Toldı'nın Pasif-Agresif Söylem Teknikleri: Kullanım Amaçları ve Beyit Örnekleri

Söylem Tekniği	Amaç	Kuramsal Karşılık	Beyit No
Atasözü ile ima	Dolaylı eleştiri	Grice: Çıkarımsal anlam	57 ⁶⁴¹⁻⁶⁴²
Nesne metaforu (top)	Kavramsal temsil üzerinden uyarı	Göstergebilim	55 ⁶²²⁻⁶⁶²
Sessizlik / göz yummak	Yüz tehdidini azaltma	Brown-Levinson: Negatif nezaket	56 ⁶²⁴⁻⁶²⁵
Bilinçli çelişkili ifade	Zihinsel uyarım / yorum zorlaması	İroni kuramı	58 ⁶⁵⁸
Genellemeye savunma	Kişisel sitemi evrenselleştirme	Searle: Dolaylı söz eylemi	80 ⁹⁶⁰⁻⁹⁶³

3. Ay-Toldı'nın dilinde çağdaş pragmatikğin pek çok ilkesi açık biçimde somutlaşmaktadır: Yapılan çözümleme, modern pragmatik kuramların kavramlarının, 11. yüzyıl Türk edebiyatına ait bu metinde işlevsel karşılıklar bulabildiğini ortaya koymuştur. Ay-Toldı'nın söylemleri, Grice'ın örtük anlam (*implicature*) ve maksimsizlik / ihlal (*maxim flouting*) kavramlarına güçlü örnekler sunar; zira Ay-Toldı, sıkça ima yoluna başvurarak muhatabının sözün yüzeysel anlamı dışında çıkarımlar yapmasını beklemektedir. Searle'ün “dolaylı söz eylem” (*indirect speech act*) teorisi, Ay-Toldı'nın hemen her öğüsünde gözlemlenmektedir; burada sözün literal (görünürdeki) anlamı ile niyetlenen eylem arasında belirgin bir fark söz konusudur. Brown ve Levinson'un nezaket stratejileri bağlamında ise Ay-Toldı'nın söylemi özellikle açıklayıcıdır. Onun kullandığı özür beyanları, kendini alçaltıcı ifadeler ve üçüncü şahıs genellemeleri, negatif nezaket ve *off-record* stratejilerin klasik örnekleri arasında değerlendirilebilir. Bu durum, *Kutadgu Bilig*'in sadece dil bilgisi veya belagat açısından değil, pragmatik kullanım açısından da son derece incelikli bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yusuf Has Hâcib, karakterleri arasındaki diyalogları kurgularken neredeyse bir dil filozofunun titizliğiyle hareket etmiştir. Bu eser üzerine gerçekleştirilecek ayrıntılı edimbilimsel çözümlemelerin, Türkçenin tarihsel pragmatikği açısından son derece kıymetli bulgular sağlayacağı açıktır.

4. Eserler arası karşılaştırma, Ay-Toldı'nın üslubunun dönemin kültürel kodlarına dayandığını gösterir: *Atabetü'l-Hakâyık* ve *Dîvânü Lugâti't-Türk* ile yapılan mukayesede görüldü ki Ay-Toldı'nın sözlerinin birçoğu, anonim halk deyişleriyle örtüşmektedir. Bu, Ay-Toldı'nın kullandığı otoriteye karşı dolaylı konuşma metodunun aslında Türk toplumunca anlaşılır ve kabul edilebilir bir yöntem olduğunu düşündürür. Eski Türklerde astların üstlerine karşı dolambaçlı konuşması veya gerçeği kinayeli sözlerle ifade etmesi yadırganmamıştır; bilakis bu, *edep* sayılmıştır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı atasözleri arasında, “Yüze karşı söylenen söz acıdır.” anlamını taşıyan ifadeler rastlanır. Bu durum, dolaylı anlatımın kültürel olarak daha makbul sayıldığını ima eder. Öte yandan Ay-Toldı'nın edebî kişiliği, aynı dönem İslam edebiyatlarındaki hikmet geleneğiyle de uyumludur. Arapça ve Farsça eserlerde öğütler çoğu zaman kıssa içinde hisse vererek veya nüktelerle bezenerek sunulur. Yusuf Has Hâcib de Ay-Toldı karakterini bu geleneğe uygun inşa etmiştir. Fakat Türk kültürünün özünü bağı koparmadan yapmıştır bunu. Ay-Toldı, *Orhun Yazıtları*'ndaki Bilge Kağan nutuklarının inceltilmiş, sivil bir versiyonu gibidir; direkt hitap yerine diyalog, emir yerine ikna, sertlik yerine yumuşaklık geçmiştir ancak özde verilen mesaj hâlâ *akıl, adalet, kut* eksenslidir.

Bu inceleme, sadece bir edebiyat metninin analizi olmanın ötesinde, Türk devlet geleneğinde danışman-hükümdar iletişiminin ideali hakkında da fikir vermektedir. Ay-Toldı'nın temsil ettiği bilge vezir tipi, daha sonraki yüzyıllarda gerçek hayatta da öykünülmeye çalışılan bir model olmuştur. Örneğin Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün fiilen yaptığı bazı uygulamalar veya Osmanlı'daki bazı padişah-nasihatname yazarı ilişkileri, Ay-Toldı-Kün-Togdı ilişkisine benzetilebilir. Her dönemde iktidar sahiplerinin etraflarında gerçeği dolaylı da olsa söyleyebilen hikmet sahiplerine ihtiyaç duyduğu görülür. *Kutadgu Bilig*'in yüzyıllar boyunca değerini koruyan bir eser olmasının temel sebeplerinden biri, siyaset sahnesindeki değişmeyen insan psikolojisini derinlemesine yansıtabilmesidir. Pasif-agresif iletişim, belki terim olarak modern bir tanım, ama özünde insanlık kadar eski bir fenomendir. Ay-Toldı ise bu fenomene tarihi Türk yazını içinde bir yüz vermiştir. *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı'nın söz aralarına sıkıştırdığı örtük kinayeler, ince alaylar ve imalar; eserin didaktik yapısını zenginleştiren ve karakterlere psikolojik derinlik kazandıran söylem stratejileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu pasif-agresif bilgelik tarzı,

iletilmek istenen mesajların daha etkili aktarılmasını sağlarken; okuyucuya ya da dinleyiciye de bilişsel bir haz ve incelikli bir anlatım zevki sunmaktadır. Yusuf Has Hâcib, yalnızca “ne söylendiği” ile değil, “nasıl söylendiği” ile de ilgilenmiştir ki bu da onu büyük bir sanatçı yapar. Ay-Toldı üzerinden aktardığı mesaj, belki en yalın hâliyle şudur: *Hikmet sahibi kişi, doğruyu zaman ve zemine uygun bir dille söylemesini bilendir*. Ay-Toldı bunu başarmış; bizlere de 950 yıl öncesinden incelikli iletişimin derslerini bırakmıştır.

Beyanlar

Telif Hakkı Beyanı: CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destekleyen / Destekleyen Kuruluşlar: Çalışmada destekleyen kuruluşlar bulunmamaktadır.

Etik Onay ve Katılımcı Onayı: Çalışma etik onay ve katılımcı onayı gerektirmemektedir.

İntihal Beyanı: Bu makale intihal programıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

YZ Araçlarının Kullanımı: Yazar, bu makalenin oluşturulmasında Yapay Zekâ (YZ) araçlarını kullanmadığını beyan etmektedir.

Kaynaklar

- Abdulla, K. (2012). *Mitten yazıya veya gizli Dede Korkut*. (Akt. Ali Duymaz). Ötüken.
- Akün, Ö. F. (1994). Divan edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9, 389-427.
- Alan, S. (2023). Kutadgu Bilig’de acelecilik ve sabır kavramları. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2739-2756. <https://doi.org/10.34083/akaded.1384471>
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*. Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü’l Hakayık*. Türk Tarih Kurumu.
- Atalay, M. Ö. (2022). Pasif-agresif liderlik. L. Sürücü (Eds.), *Liderliğin karanlık yüzü* (s. 59-80). Orion Akademi.
- Barutçu-Özönder, S. (2018). Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig’in metin türü ve tarihsel diyalektoloji için değeri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 179-253. <https://doi.org/10.32321/cutad.490986>
- Bilge, R. (1980). *Şeyh Sâdî-i Şîrazî, Bostan ve Gülistan*. Zafer Matbaası.
- Bingöl, U. (2019). Bir kavram ve bir edebî tür: İroni ve roman. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 125-134. <https://doi.org/10.32579/mecmua.601399>
- Brown, P. ve Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
- Demircan, Ö. (1996, 7-9 Ağustos). *Türkçede nedenli göstergeler: Yansımalarda anılamlama* [Sözlü bildiri]. VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferans Bildirileri, Ankara.
- Doygun, M. (2015). Tarihi şahitlikle Kutadgu Bilig’de vezir vasıfları üzerine bir değerlendirme. *Current Research in Social Sciences*, 1(2), 35-43. <https://dergipark.org.tr/en/pub/curesosc/article/59566>
- Dönmez, S. (2013). Kutadgu Bilig’te metaforik dil ve kut felsefesi. *Felsefe Dünyası*, (58), 66-84. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/felsefedunyasi/article/853194>
- Elmas, P. (2012). *Bir benlik yüceltme stratejisi olarak mazeret bulma eğilimi*. (Tez No. 322338) [Yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi-Mersin]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

- Elyıldırım, S. (2007). Speech act theory: Austin and Searle / söz eylem kuramı: Austin ve Searle. *The Free Library* (March, 22). (Erişim tarihi: 20.06.2024). <https://www.thefreelibrary.com/Speech%20act%20theory:%20Austin%20and%20Searle/Soz%20eylem%20kurami:%20Austin%20ve...-a0178451937>
- Enez-Bayar, M. (2025). Grice'in iş birliği ilkesi ışığında edebi bir sorgu: "Katharina Blum'un Çiğnenen Onuru". *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi (UDEKAD)*, 8(1), 105-119. <https://doi.org/10.37999/udekad.1612305>
- Gökyay, O. Ş. (1966). *Keykâvus, Kabusname*. (Çev. Mercimek Ahmed). Milli Eğitim.
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. J. L. Morgan & P. Cole (Eds.), *Syntax and semantics 3: Speech acts* (pp. 41-58). Academic Press.
- Güneş, A. (2023). Göstergebilimsel yöntemle film afişi çözümlemesi: Çanakkale Yolun Sonu örneği. *Aksaray İletişim Dergisi*, 5(1), 22-34. <https://doi.org/10.47771/aid.1206742>
- Hirik, S. (2023). Türkçede nezaket ve yüz tehdit eden eylemler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(1), 600-627. <https://doi.org/10.34083/akaded.1252118>
- İzci, F. ve Yıldız, M. Ş. (2022). Yönetimde liyakat ilkesinin siyasetnameler çerçevesinden analizi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (30), 226-260. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/diclesosbed/article/1008290>
- Kansu-Yetkiner, N. (2016). İncelik kuramı ve yüz olgusu bağlamında çeviri çalışmalarında işlevsel-edimbilimsel eleştiri yöntemi uygulaması. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 19, 31-50. <http://dad.boun.edu.tr/tr/pub/article/258323>
- Kaya, Ü. Ö. (2021). İletişim tarzları. N. Kurtdeve Fidan (Eds.), *İletişim becerileri* (s. 49-88). Eğiten Kitap.
- Keser, B. M. (2018). Nezaket, nezaket teorileri ve Türkçede kullanılan nezaket kavramları. *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(15), 127-138. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turuk/article/516207>
- Kılıç, V. (2012). Söz-eylem kuramı. *Dilbilim*, (9), 249-258. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iudilbilim/article/12393>
- Noyan, B. (1998). *Aşık Paşa-yı Velî, Garibnâme*. (Haz. Şakir Keçeli). Ardıç.
- Parlak, H. (2010). Art gönderim unsurlarından gönderge yinelemesinin Kutadgu Bilig'deki kahramanlar açısından değerlendirilmesi. *Dil Araştırmaları*, 7(7), 87-106. <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari/article/64696>
- Peng, Y. Y. (2020). A pragmatic study of junior high school teachers' speech act of criticism from the perspective of politeness principle. *English Language Teaching, Canadian Center of Science and Education*, 13(4), 1-11. <https://doi.org/10.5539/elt.v13n4p11>
- Prasad, M. (2024). Introduction to the GRADE tool for rating certainty in evidence and recommendations. *Clinical Epidemiology and Global Health*, 25, 101484, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.cegh.2023.101484>
- Sapitri, P. A., Chasanah, A., Putri, A. A., ve Paulima, J. (2020). Exploring Brown and Levinson's politeness strategies: an explanation on the nature of the politeness phenomenon. *REiLA: Journal of Research and Innovation in Language*, 1(3), 111-117. <https://doi.org/10.31849/reila.v1i3.3801>
- Sifianou, M. ve Tzanne, A. (2021). Yüz, yüz çalışması ve yüz tehdit eden eylemler. M. Haugh, D. Z. Kádár & M. Terkourafi (Eds.), *The Cambridge handbook of sociopragmatics* (pp. 249-271). Cambridge University.

- Smyrniaios, I. (2018). *The ideal emperor and foreign ruler in the Strategikon by Kekaumenos*. (Erişim tarihi: 20.06.2025). <https://smyrniaios.eu/archaeology/the-ideal-emperor-and-foreign-ruler-in-the-strategikon-by-kekaumenos#:~:text=Rewarding%20and%20promoting%20those%20who,them%20in%20the%20first%20place>
- Tokyürek, H. (2020). Kutadgu Bilig’de semboller üzerinden Budist etki. *Karadeniz Araştırmaları*, 17(65), 203-216. <https://dergipark.org.tr/pub/karadearas/article/1074279>
- URL-1. Pragmatics. *Penn Linguistics Department*. (Erişim tarihi: 20.06.2025). https://www.ling.upenn.edu/courses/Fall_2001/ling001/pragmatics.html
- Yıldızlı, M. E. (2023). Kutadgu Bilig kahramanları üzerine yeniden düşünmek. *Karadeniz Araştırmaları*, 20(77), 199-214. <https://doi.org/10.56694/karadearas.1267675>
- Yurt, C. (2019). *Postmodernite ve ironi: Nietzsche ve Rorty örneği*. (Tez No. 578893). [Yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Sivas]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Extended Abstract

The *Qutadgu Bilig*, composed by Yusuf Has Hâcib in the 11th century, offers a complex model of courtly communication in which discursive strategies serve political, ethical, and epistemological functions. The character Ay-Toldi, representing *qut* (fortune and political legitimacy), is constructed not merely as a wise advisor but as a tactician of indirect speech. This study examines Ay-Toldi’s rhetorical practice as a systematically passive-aggressive communicative behavior within asymmetrical power relations. The primary aim is to analyze how indirectness functions as a deliberate intervention rather than a culturally conditioned deference.

The investigation employs a theoretical framework grounded in discourse pragmatics and semiotics. Grice’s implicature theory and maxim violation model, Searle’s classification of indirect speech acts, Brown and Levinson’s politeness and face-saving strategies, and Peircean semiotics constitute the analytical core. Ay-Toldi’s utterances are treated as layered speech acts in which surface politeness masks underlying assertiveness. Rather than expressing critique overtly, Ay-Toldi embeds dissent into proverbs, metaphors, and symbolic gestures, thereby avoiding face-threatening acts while still performing correctional functions.

Key passages illustrate Ay-Toldi’s manipulation of discursive norms. In his first encounter with Kün-Togdi, Ay-Toldi refuses to sit where indicated, instead choosing to sit upon a round ball he carries with him. The gesture allegorically represents the instability of *qut*. The silence that follows, combined with eye-closing and bodily withdrawal, intensifies interpretive ambiguity. These actions provoke royal irritation and culminate in accusations of arrogance. Ay-Toldi’s response integrates layered humility with indirect reproach. He cites proverbial wisdom regarding justice, states conditional queries about guilt and innocence, and challenges the king’s emotional reaction by framing moral rules as shared cultural knowledge.

Each communicative turn reveals a strategic blend of deference and control. Ay-Toldi never openly challenges the king, but neither does he submit passively. He redirects the communicative initiative by forcing the king to interpret his actions. Passive-aggressive wisdom emerges as a form of discursive agency. This approach allows Ay-Toldi to remain within the expected etiquette of a vizier while subtly restructuring the balance of power.

Examples from later dialogues support the consistency of this strategy. Ay-Toldi remains measured, indirect, and pedagogical even when reproaching excessive speech or imprudent governance. His speeches on language, silence, and measured articulation display a pattern of instructive discourse that also contains veiled criticism. When asked why he remains silent, he explains that it is not proper to speak before being prompted. He justifies his silence using general proverbs that implicitly reflect upon the context. By citing collective wisdom rather than personal opinion, Ay-Toldi externalizes the critique and shields himself from reprisal.

The findings suggest that passive-aggressive discourse in *Qutadgu Bilig* is neither accidental nor circumstantial. It functions as an intentional communicative model within a hierarchical system. Ay-Toldi's utterances combine narrative performativity, discursive irony, and symbolic economy. Each word, pause, and gesture encodes more than its surface meaning. Strategic ambiguity enhances the depth and effectiveness of his advisory role.

This communicative model resonates with classical Turkic sociolinguistic norms while also anticipating modern theories of strategic speech. The function of politeness is not limited to preserving harmony. It operates as a mechanism for hidden authority. The vizier gains power through careful modulation of voice and silence. Off-record strategies protect the speaker while compelling the listener to reconstruct the intended meaning. This dual mechanism enables Ay-Toldi to mentor, critique, and direct the sovereign without violating protocol.

Comparative examination with *Dīwān Lughāt al-Turk* and *Atabat al-Haqa'iq* confirms the unique dramatization of proverbs and indirectness in *Qutadgu Bilig*. While the former works contain similar aphorisms, their use is declarative and didactic. In *Qutadgu Bilig*, the same wisdom is embedded in context-sensitive dialogue, allowing for richer interpretive dynamics. Ay-Toldi's speech transforms universal truths into personalized interventions. Unlike direct counsel in *pendnâme* literature, Ay-Toldi's wisdom unfolds through communicative tension, irony, and symbolic acts.

Semiotic analysis of Ay-Toldi's nonverbal cues reinforces the claim of strategic communication. Physical gestures, such as eye aversion, posture, and controlled silence, function as nonverbal speech acts. These signals intensify pragmatic meaning and extend the boundaries of language. The ball metaphor, in particular, encapsulates Ay-Toldi's philosophical message. He enacts the instability of fortune rather than merely describing it. The king is thus compelled not only to hear but to witness the wisdom embodied by the vizier.

This mode of interaction generates interpretive labor. The sovereign must decipher meaning actively. This dynamic enhances the pedagogical efficacy of Ay-Toldi's discourse. His speech demands attention, reflection, and emotional regulation. The result is not obedience but intellectual engagement. This dialogical model reflects a political ideal wherein rulers must listen, learn, and adjust. The advisor becomes an ethical mirror, refracting courtly values back to their source.

The analysis affirms that *Qutadgu Bilig* encodes a pragmatic philosophy of power. Communication is portrayed not as a linear transfer of information but as a multilayered negotiation of authority and wisdom. Ay-Toldi's passive-aggressive speech acts do not disrupt order; they rearticulate the conditions of just rule. Through rhetorical ambiguity, he maintains dignity, asserts expertise, and subtly reshapes the moral behavior of his superior.

The study concludes that Ay-Toldi exemplifies a discursive ideal in pre-modern Turkic political thought. His language demonstrates the potency of indirect speech as a mode of critique, guidance, and ethical intervention. Rather than opposing authority, he co-produces it through communicative finesse. *Qutadgu Bilig* thus emerges as not only a didactic text but also a performative script of courtly diplomacy. The presence of passive-aggressive wisdom suggests an indigenous tradition of rhetorical subtlety within early Turkic governance models. This rhetorical archetype anticipates modern theories of subtext, facework, and strategic silence. Ay-Toldi's legacy stands as both a literary achievement and a historical exemplar of intellectual influence through indirect language.